

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Лариса ЯКУБОВА, Оксана ЮРКОВА, Тетяна БИКОВА

«СОВІТСЬКА—РАДЯНСЬКА—СОВЕЦЬКА» ЛЮДИНА:
ДЕКОНСТРУКЦІЯ РАДЯНСЬКИХ
ТА КОЛОНІАЛЬНИХ НАРАТИВІВ
АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

КИЇВ – 2025

УДК 94(470+571:477) «1917/1923»

*Підготовлено у межах НДР «“Совітська—радянська—совєцька” людина:
конструкт та феноменологія політики, культури та масової
свідомості (1917–1923)» (державний обліковий № 0123U100165)*

Якубова Л., Юркова О., Бикова Т.

«Совітська—радянська—совєцька» людина: деконструкція радянських та колоніальних наративів: аналітична записка / Відп. ред. Л. Якубова. Текст. дані. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2025. 50 с. Об'єм даних 1,03 Mb.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0019021>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book32-0019021>

В аналітичній записці розкрито причини, сутність та специфіку появи, становлення, трансформації та затвердження феноменологічного конструкту «совітська—радянська—совєцька» людина» на етапі воєнно-революційних змагань та в умовах затвердження совєтської влади в Україні. Проаналізовано причини та інструменти наративного перекодування і створення смислової рамки радянського будівництва як шляху вирішення українського питання. Визначені інструменти дискурсивного викривлення реальності та насадження нової світоглядної рамки в середовищі покоління свідків та безпосередніх учасників національно-визвольних змагань на українських теренах та в Криму.

Надані рекомендації щодо деконструкції радянських і колоніальних наративів, оперування термінами «совітська—радянська—совєцька» людина» у освітньому просторі та системі державного управління з метою оптимізації політики декомунізації.

©Інститут історії України Національної академії
наук України, 2025

©Лариса Якубова, Оксана Юркова, Тетяна Бикова,
тексти, 2025

©Лариса Якубова, наукове редагування, 2025

Зміст

Вступ	5
Українство в лабетах ленінсько-сталінського комунобільшовизму <i>Лариса Якубова</i>	9
«Совітський / совєцький / радянський» вчений в Україні у 1917–1923 рр.: радянські міфи та колоніальні наративи <i>Оксана Юркова</i>	23
Політика татаризації як засіб вкорінення більшовицького світогляду серед кримських татар у Криму (1917–1923 рр.) <i>Тетяна Бикова</i>	31
Висновки та рекомендації <i>Лариса Якубова</i>	37
Summary	47
References	48

Вступ

Проблема радянськості (радянської ідентичності, сленгове — «совковості»), яка на межі тисячоліть видавалася добре відомою / дослідженою, в контексті російсько-української війни, яка (всупереч початковим очікуванням) не припиняється, а масштабується, постає такою, що актуальність її невпинно зростає. З наукового погляду в ній увиразнюється надзвичайно цікава феноменологія продовжуваної / самовідтворюваної / трансформованої радянськості, що курсує в інформаційному просторі як мем #СРСР#2.0#.

Феноменологію *невмирущої радянськості* своїм власним буттям оживляють та урухомлюють безліч громадян України та решти пострадянських країн, які досі не здійснили свій особистісний пострадянський / посттоталітарний транзит. Такі особистості, як засвідчують новини кримінальної хроніки, є вдячною аудиторією російських спец-служб, які доволі успішно упродовж всієї російсько-української війни вербують їх для виконання диверсій та розвідки на користь Кремля. Часто-густо йдеться про людей, які йдуть на державну зраду, розуміючи, що вони не отримають жодного матеріального заохочення. А крім того, не розпізнають свої дії ані як злочин, ані як державну зраду. Вони намагаються зупинити відмирання того ладу, в якому прагнуть жити всупереч його зникненню і який для них є «обітованим раєм». Певною мірою вони усвідомлюють, що це неможливо — СРСР давно вмер і розклався. Саме тому йдеться про його постмодерністську модифікацію #СРСР#2.0#, яка намагається по частинах «возз'єднати» Україну з геополітичним мерцем — країною, смерть якої засвідчена міжнародним співтовариством понад тридцять років тому.

Феноменологія *невмирущої радянськості* стає ще більш страхотливою, якщо додати до емпіричної бази розмислів величезну і все зростаючу кількість прибічників фантастичного / вигаданого¹ радянського ладу за кордоном. Маючи статки, походячи з притомних, часом родовитих сімей, маючи владу в своїх країнах та університетські дипломи, ці улюбленці долі, народжені у країнах «золотого мільярду», є адептами

¹ Не плутати з реальним — зафіксованим у джерелах і дослідженим вітчизняною та світовою науковими історіографіями.

СРСР та Росії, як його правонаступниці, що проголосила проект #СРСР#2.0# своєю геополітичною метою.

Отже, дослідження феноменології «совітської—радянської—совєцької» людини залишається не лише надзвичайно цікавим і продуктивним науковим напрямом, а й передусім — передумовою і запорукою надійного захисту національної безпеки та суверенітету України. Дослідивши онтологічні підстави феномену, можна сподіватися на опрацювання науково обґрунтованих інструментів демонтажу конструкту, і лише тоді — на подолання Україною наслідків комуністичного експерименту.

Упродовж перших двадцяти років Незалежності українські історики, зокрема співробітники відділу історії України 20–30-х років ХХ ст., створили представницький історіографічний корпус, в якому предметно досліджувалося становлення радянської влади в Україні та особливості радянзації. Безперечне лідерство у цій справі належить Станіславу Кульчицькому². Донедавна радянська історія виглядала тривалим у часі, але значною мірою завершеним відступом від магістралі прогресивного розвитку людства. Ілюзії щодо органічного / природного повернення радянської людини у коло цивілізованих націй та супутньої цьому процесу розбудови демократії розвіювалися повільно. Перегляд методологічних засад історичних досліджень та концептуальних підходів пришвидшився після подій 2014 р., які засвідчили — крах комуністичного геть не незворотний³. Реінсталяція тоталітарної системи в Росії («зворотний тоталітаризм» за Л. Гудковим) змусила переглянути суть і зміст, здавалося віджилої / маргінальної радянської ідентичності і подивитися на неї як на живильне середовище повторної масової тоталітаризації⁴.

² Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Кн. 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.; Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. У 3 кн. Кн. 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с.

³ 25 років незалежності: нариси історії творення нації та держави / Відп. ред. В. Смолій; Кер. авт. кол. Г. Боряк; Авт. кол.: В. Головка (коорд. проекту), В. Даниленко, С. Кульчицький, О. Майборода, В. Смолій, Л. Якубова, С. Янішевський. НАН України. Інститут історії України. Київ: Ніка-Центр, 2016. 796 с.

⁴ Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В., Пиріг Р. Я., Скальський В. В., Якубова Л. Д. Україна й українці в постімперську добу (1917–1939) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 620 с., 124 с. іл.; Головка В. В., Якубова Л. Д. Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990–2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 592 с., 48 с. іл.; Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2019. 392 с.; Якубова Л. До свободи крізь вогонь: Україна проти рашизму. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2023. 432 с.; Якубова Л. Д. Рашизм: Звір з безодні / Інститут історії України НАН України. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.

Більшовицький переворот відіграв без перебільшення ключову роль не лише у вітчизняній, а й світовій історії ХХ ст., адже став висхідним пунктом докорінної перебудови принципів соціально-економічного, суспільно-політичного й етнокультурного життя в найбільшій за територією країні, розбудови радянської імперії, врешті — оформлення біполярної геополітичної системи координат. Радянська історіографія перетворила більшовицький переворот на системотворчу вісь державної ідеології, політики й практики. Власне, на ідеологемі «Великого Жовтня» трималася вся конструкція державної доктрини, затверджена згори система суспільних цінностей, політична практика. Зусиллями генерацій компартійних ідеологів дискурс так званої Великої Жовтневої соціалістичної революції був перетворений на наріжний камінь усієї радянської конструкції, навколо якої з народження до смерті оберталось життя кожного громадянина, окремих соціальних сегментів та суспільства загалом. Врешті більшовикам вдалося вибудувати самодостатню дискурсивну систему, в якій складові становили єдине ціле і підпорядковувалися генеральній меті — мобілізації всіх ресурсів машини управління та населення навколо завдань комуністичного будівництва.

Місце більшовицького перевороту в системі координат ментальності радянської людини цілісно означене видатним дослідником (пост)радянських людини і суспільства Львом Гудковим: «ВОСР (з рос. — «Великая октябрьская социалистическая революция») в радянській ідеологічній мові була синонімом ключової (чи навіть головної) події світової історії, поворотного пункту розвитку людства (в логіці історичного матеріалізму еквівалентною явленню Христа, початку нового літочислення). Таке розуміння лежало в основі легітимації радянської влади і відтворювалося всіма соціальними інститутами (школою, пропагандою, економічним плануванням, армією, поліцією, системами соціального контролю, наукою і т. ін.). З трьох російських революцій — 1905 року, Лютневої 1917 р. та жовтневого перевороту (більшовицького «путчу», як його називали емігранти і закордонні історики) — абсолютне значення мала (рос. — «обладала») тільки ВОСР»⁵.

Будучи на початку 1920-х рр. ідеологічним знаменом відносно нечисленної суспільної верстви, на 1927 р. дискурс більшовицького перевороту перетворився на домінуючий суспільний, політичний і культурний тренд, який визначав не лише предмет суспільно-значущих дискусій, а й способи, принципи й систему цінностей, на які спиралися й навколо яких оберталися всі суспільні дискусії. Врешті зі своєї суто

⁵ Гудков Л. Возвратный капитализм. В 2 т. Т. 2. Москва: Новое литературное обозрение, 2021. С. 13.

теоретичної іпостасі більшовицький дискурс перетворився на всеосяжний метанаратив, що докорінним чином переформатував вербальні й візуальні символи, смисли, міфи, засади актуалізації й легітимації політичних процесів. Внаслідок цього вибудовалося якісно відмінне від решти світу інформаційне, смислове й термінологічне поле, що об'єднувало спільноту й державний апарат в межах комуністичного модернізаційного проєкту аж до розпаду СРСР.

Ідеологема переможної пролетарської революції та витвореного нею радянського ладу виступила універсальним кодом докорінного ментального переродження кількох поколінь людей, які волею історичного року опинилися / були народжені в Червоній Росії / СРСР. Наразі важливо з'ясувати, як, коли, шляхом яких змін (маніпуляцій, зокрема й смислових та методологічних) відбулася підміна феномену «більшовицький» на «радянський», дослідити сенсові трансформації самого феномену «совітський—совецький—радянський» та обставини «перекодування» всього метанаративного комплексу комуністичної системи і масової свідомості.

Актуальність проблеми визначається тим впливом, який радянське тоталітарне минуле продовжує чинити на українське суспільство та його пострадянський транзит, будучи присутньою метамодерністською ілюзією вигаданого «золотого віку».

Аналітична записка підготовлена в рамках виконання НДР «“Совітська—радянська—совецька” людина: конструкт та феноменологія політики, культури та масової свідомості (1917–1923)» (державний обліковий № 0123U100165).

Українство в лабетах ленінсько-сталінського комунобільшовизму

Засадничим у комплексі проблем, які обумовили деформацію історичного часу в українській історії, стало питання / завдання досягнення балансу між процесами націє- і державотворення, які через низку історичних обставин розгорталися в зоні цивілізаційного протистояння європейського та євразійського геополітичних проєктів, причому останні одинадцять років — в умовах спочатку гібридного військового конфлікту та дефрагментації державної території, а від 2022 р. — широко-масштабної російсько-української війни, екзистенційної за своєю суттю. За безліччю фонових сюжетів все очевиднішим стає те, що процес новітнього українського націєтворення розгортається в режимі хронологічного відстрочування внаслідок 74-річної перерви і випадення з загально-європейського тренду модернізації, що сталися в результаті залучення України / українців до комунобільшовицького експерименту. Низку проблем українцям доводиться вирішувати знов, інші постають як автентичний виклик саме українського пострадянського національного проєкту, з яким не стикалася жодна інша країна світу, або актуалізовані процесами глобалізації.

«Довге українське XX сторіччя» перетворилося на хронотоп і триває на пострадянських теренах попри те, що умовний Захід існує в XXI столітті. Воно набуло ознак майже довершеної циклічності, в якій відзначаються кілька підперіодів актуалізації та спроб вирішення завдань суспільно-політичної та соціально-економічної модернізації у суттєво змінюваному геополітичному контексті. В ньому політична історія України і, відповідно, історія державотворення, а також історія суспільства і людини, динаміка ментальних змін українства, що супроводжують процес / забезпечують ефективність процесу українського націєтворення / постання громадянського суспільства і відповідальні за його адекватну імплементацію у загальносвітовий історичний процес, виглядають як автентична гілка світової історії, що дозволяє під новим кутом зору аналізувати явища історичного, політичного та етнокультурного прогресу / руху людства.

Війна розпочинає і поки що завершує «довге українське XX сторіччя». Війна — як історична подія, інструмент вирішення геополітичних

конфліктів, процес, спосіб виживання, історична травма, історичний досвід і шлях переосмислення суспільно значущих питань — відіграє роль системоутворюючого чинника політичної і суспільної історії України. Внаслідок Першої світової війни Україна з'явилася (в кількох іпостасях) як суб'єкт на політичній мапі світу, внаслідок Другої світової війни вона стала соборною, нині, в контексті збройного російсько-українського протистояння в новому геополітичному контексті вирішується питання підтвердження геополітичної суб'єктності України та її соборності.

На руїнах Німецької, Австро-Угорської та Російської імперій постали кілька національних держав. Соціалісти прийшли до влади у Веймарській республіці, Австрії, II Речі Посполитій та Угорщині. На демократичних засадах, як здавалося тоді, почався відлік нового етапу всесвітньої історії, імперії (з відповідними їм інститутами, інституціями і дискурсами) перестали бути провідними геополітичними акторами Європи. На короткому історичному відтинку, відведеному на існування «першої російської та першої німецької демократії»¹ стався «Український Великдень»². Однак час виявився несприятливим для реалізації української ідеї.

Ідеалістичні уявлення українських соціалістів, зокрема утопічні проекти створення паннаціональних союзів визволених революцією народів, відіграли згубну роль у долі України. Голос України в світі не було чути. На міжнародних майданчиках, де конструювалася архітектура повоєнного світу, українські представництва з огляду на байдужість одних (зокрема «зоною байдужості» вона була для США) та експансіонізм інших, змушені були діяти переважно в кулуарах, шукаючи впливових покровителів (як це було з режимом П. Скоропадського) і розплачуючись із ними суверенітетом. Зрештою Директорія в Декларації 26 грудня 1918 р. вимушено проголосила «цілковитий нейтралітет»³. Визнавати Україну в світі не поспішали. З УНР змушені були врегульовувати відносини передусім безпосередні учасники геополітичного конфлікту: лідери Антанти — Франція та Великобританія, держави Четверного Союзу — Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, а також країни, що виникли внаслідок краху Російської імперії (Польська

¹ Хавкин Б. «Особые пути» России и Германии и их отражение в зеркале немецкой и русской культуры памяти // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры Русское издание. 2020. № 1–2. С. 28.

² Докладно див.: Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 1. Київ: НВП Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2011. 390 с.; Нариси історії української революції 1917–1921 років. Кн. 2. Київ: НВП Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2012. 464 с.

³ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. Ч. 1. Мюнхен: Сучасність, 1983. С. 411.

Республіка, Білоруська Народна Республіка, Азербайджанська Демократична Республіка, Естонська республіка, Латвійська республіка та Литва).

Синхронно з Українською державою проголошувалися та певний час існували кілька радянських квазідержавних утворень. Східська УНР (25 (12) грудня 1917 р. – 18 квітня 1918 р.), Донецько-Криворізька республіка (9 лютого (27 січня) 1918 р. – березень 1918 р.), Одеська Радянська Республіка (20 (7) лютого – 13 березня 1918 р.) та Радянська Соціалістична Республіка Тавриди (19 березня – 30 квітня 1918 р.) проголошувалися більшовиками без огляду на селянство, яке складало більшість населення, дотримання процедур легітимації, в умовах невизначеності кордонів, засад державного устрою та ін. Східські / радянські квазідержави споріднювала підпорядкованість червоній / радянській Росії, що використовувала їх як плацдарми свого затвердження в Україні. Реальної влади і впливу на населення за межами міських центрів вони не мали й існували як декларативні утворення в умовах слабкості київського центру влади та невизначеності геополітичної ситуації.

Проголошена на Всеукраїнському з'їзді рад робітничих і солдатських депутатів за участі селянських депутатів у Харкові 25 (12) грудня 1917 р. Східська УНР стала своєрідним альтер-его київського прототипу, як і уряд нового утворення — «Народний секретаріат», протиставлений унєрівському «Генеральному секретаріату». Обидві УНР задекларували себе частиною федеративної Росії. Лінгвістична маніпуляція дала більшовикам підстави казати про громадянську війну в Україні, прикриваючи тим свої експансіоністські плани. Різниця між українською та Східською УНР полягала в стратегічних орієнтирах, ладі, що мав будуватися, очільниках та соціальній базі. Утворення, що замислювалося як інструмент дезорієнтації народу України і світової спільноти (в такий спосіб зокрема більшовики намагалися «підмінити» делегацію УНР на переговорах у Бресті на Східську), не розглядалося більшовицькими вождями як геополітичний суб'єкт⁴. Вона була своєрідним «побічним ефектом» більшовицького перевороту і наслідком зміни тактики стосовно національних рухів.

Третя радянська Україна витворювалася з широким використанням пропагандистських тез про самостійність / незалежність УСРР і водночас із упевненістю більшовицьких вождів у невідворотності її зв'язку із РСФРР, про що зокрема йшлося в рішенні VII Всеросійського з'їзду рад

⁴ Єфіменко Г. Г. Українська радянська держава // Енциклопедія історії України: Україна Українці. Кн. 2. Київ: Наукова думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinska_radjanska_derzhava

(5–9 грудня 1919 р.)⁵. Позірна легкість, з якою вожді більшовицького руху змінили свої погляди на «українське питання» та статус УСРР, пояснювалася зміною ситуації на українському фронті, правовим нігілізмом та демонстративним ігноруванням думки українських союзників. Політичні декларації більшовицької Росії проголошувалися з однією метою: Червону армію українці мали зустрічати не як окупантів, а як визволителів. Своєчасна зміна *риторики* в українському питанні забезпечила більшовикам підтримку в середовищі українських повстанських сил і зрештою — перемогу в протистоянні з білогвардійським політичним проєктом за Україну.

Для України це обернулося національною катастрофою. Всеукрревком (вищий орган виконавчої влади третьої радянської України) 27 січня 1920 р. видав постанову «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР». Це прагнення увиразнила й постанова Всеросійського ЦВК «Про створення комісії з розробки питань федеративного устрою РСФРР» (7 лютого 1920 р.). Говорячи про *автономність* радянських республік, що входять до РСФРР⁶, у Кремлі вочевидь не робили різниці між республіканськими партійними організаціями та республіками, вважаючи їх приналежними Росії вже самим фактом проголошеної радянськості. Принцип підміни радянської вертикалі партійною перетворився на вісь існування СРСР та радянської України в його складі. Партійна монополія на владу врешті перетворила виконавчу, законодавчу та судову гілки влади на сурогати, які камуфлювали диктатуру партійних вождів. У побудові держави-комуні не лишалося місця державному суверенітету України. Так само і український народ не був носієм суверенітету, ані в ті часи, коли Конституція УСРР 1919 р. проголосила її державою диктатури пролетаріату, ані пізніше, коли Конституція УСРР 1929 р. назвала Українську республіку соціалістичною державою робітників і селян, чи коли Конституція 1937 р. декларувала перемогу диктатури пролетаріату, чи коли вищий державний закон 1978 р. заявив про побудову загальнонародної держави та назвав КПРС ядром політичної системи СРСР⁷. Конституційно декларовані права і свободи були фікцією.

Провідним стримуючим фактором російського експансіонізму в 1920 р. став геополітичний чинник, а саме, Ризьке перемир'я між РСФРР,

⁵ Политика Советской власти по национальным делам за три года. 1917 – XI.1920 / Народный комиссариат по делам национальностей. Москва: Государственное издательство, 1920. С. 12.

⁶ 7 февраля. Постановление ВЦИК об образовании комиссии по разработке вопросов федеративного устройства РСФСР // Декреты советской власти. Т. VII. (10 декабря 1919 – 31 марта 1920). Москва: Издательство политической литературы, 1968. С. 205.

⁷ Мироненко О. М. Історія Конституції України. Київ: Ін Юре, 1997. 56 с.

УСРР та Польщею від 12 жовтня 1920 р., де йшлося зокрема й про визнання незалежності України та Білорусії. На початку грудня 1920 р. ЦК РКП(б) була створена комісія для підготовки проекту угоди, яка б врегулювала до того не визначені міжнародні і правові відносини між РСФРР та УСРР. Договір було укладено 28 грудня 1920 р., а ратифіковано українською стороною у березні 1921 р. на V Всеукраїнському з'їзді рад. Упродовж наступних років український субцентр влади докладав безліч зусиль, аби державний суверенітет відповідав букві Договору, тоді як очільники Росії вважали його формальністю. Перехідний етап становлення радянських республік завершився в липні 1923 р., коли вони увійшли до складу СРСР.

Саме тому радянська Україна перебувала під перхресним вогнем критики української політичної еміграції, зокрема й її лівого крила.

В конфронтаційному таборі політичної еміграції міжвоєнної доби особняком стояла постать Володимира Винниченка, який чи не в цілковитій політичній ізоляції зберігав відданість ідеї соціалістичної будучини України⁸. Один з перших історіографів Української революції та запеклий критик низки її провідних постатей, В. Винниченко, лаючи й дискредитуючи своїх колишніх колег, назвав свою тритомну працю «Відродження нації». Як зазначає С. Кульчицький, його соціально-економічна програма була тісно пов'язана з національною, практика змінювалася внаслідок змін у політиці Кремля щодо України, що зрештою закріпило тезу про перетворення Винниченка з українського соціал-демократа на націонал-комуніста⁹. В тритомнику Україна фігурувала як рівноправна Росії незалежна республіка, що зрештою стало причиною розгромної критики В. Винниченка з боку більшовиків.

В основі державотворчої концепції В. Винниченка перебувала ідея рад, що сповідували «принцип неусвідомленого соціалізму», тобто анти-теза більшовицької диктатури, що ховалася за фасадом «совітів». Як і в часи революції, після її поразки В. Винниченко доводив, що «головне питання в тому, щоб вступити на шлях рішучої соціальної боротьби з усією системою буржуазного, капіталістичного ладу, з усіма його фортецями, органами, апаратами, звичаями. Для цього не годиться система демократичних самоврядувань і парламентаризм у старих їхніх формах, вони не можуть служити цілі соціалістичної перебудови громадянства, бо вся їхня суть має корені в старому ладі»¹⁰.

⁸ *Кульчицький С.* Володимир Винниченко: «Бути чесним з собою...». Київ: Парламентське видавництво, 2019. 512 с.

⁹ Там само. С. 37.

¹⁰ *Винниченко В.* Відродження нації. Київ, Відень, 1920. Частина III. С. 138–139.

Альтернативою йому ввижалися «трудові ради», тобто «диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду»¹¹.

Причини поразки Української революції экс-глава Директорії вбачав у невіршуваних суперечностях націє- і державотворення, невідповідності організаційних форм та інституції влади, формі державовладдя, хиткості політичної і демографічної основи режиму в умовах фактичної некерованості соціальними процесами, що розгорнулися на українських теренах в контексті критичного полівіння, під впливом демагогії більшовиків, яка сполучалася із централізацією апарату насилля, розбудовою жорсткої вертикалі диктатури РКП(б) та концентрацією всіх важелів управління на її верхівці.

Послідовний демократ, що відмовився від пропозицій стати диктатором, В. Винниченко 2 січня 1918 р. нотував у щоденнику: «Здається, що без нації такі справді трудно створити національну державу. З одними “мужиками”, “людьми”, з одними темними, затурканими селянами, які знають тільки ту землю, в якій длубаються, — трудно битися за невідоме їм, незрозуміле, ніколи не чуване. Большевика вони знають і бачать в самих собі, а, нація, держава — це щось абстрактне, занадто велике. І як можна подвигнути мужицькі маси проти самих себе, не даючи їм за те реальних компенсацій?»¹².

Спокуса більшовизмом (що прийшов під гаслами «Землю — селянам! Фабрики — робітникам! Мир — народам!») виявилася неподоланною для населення, виснаженого роками війн і революцій. Розпочалася ерозія традиційної свідомості етнічних спільнот, які населяли українські терени, та їхня надшвидка модернізація по-більшовицьки. В національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Україна не спромоглася здобути безумовний суверенітет, втім стала державною нацією з чітко окресленою територією умовного суверенітету, що забезпечило українській нації певні можливості розвитку.

Становлення національної за формою, але радянської за змістом України відбувалося в концепті вимушеного компромісу між Кремлем та Харковом. Модифіковані гасла Української революції, зокрема національного відродження, були використані більшовиками для встановлення політичного й економічного контролю над Україною. Радянська / комунобільшовицька держава впродовж міжвоєнного часу стала інституційним майданчиком історичного розвитку української нації, оскільки саме тут мешкала її демографічна більшість. Унітаристські нахили Кремля виразно стримувалися об'єктивними обставинами:

¹¹ Там само. С. 140–141.

¹² Винниченко В. Щоденник. Т. 1 (1911–1920). Едмонтон, Нью-Йорк, 1980. С. 311–312.

ефективність господарського управління безпосередньо залежала від укоріненості влади, експлуатація республіканських ресурсів без належної уваги до самої республіки посилювала антиколоніальні настрої, ставлячи комунобільшовицький експеримент під загрозу. Розуміючи, що більшовицької індокринації та багнетів Червоної армії замало для опанування країною, більшовики періодично корегували тактичний курс в українському питанні і ставленні до української квазідержавності.

В умовах глибоких економічних проблем та вибуховості села компроміс між українським та московським центрами влади був хитким. У той час, як Кремлю йшлося про *поглинення* УСРР радянською Росією, Харків прагнув утворення федерації формально рівноправних республік — унітарної УСРР та федеративної РСФРР. На унормування входження українського радянського проекту до загального радянського (тоді ще не відкидали імовірність створення *всесвітнього* радянського) союзу пішло три роки. На майданчики гарячого з'ясування українсько-російських відносин перетворилися Х (березень 1921 р.) та XII (17–25 квітня 1923 р.) з'їзди РКП(б). Дискусії втратили вибуховий потенціал лише із створенням 6 липня 1923 р. на II сесії ЦВК СРСР¹³ Союзу Радянських Соціалістичних Республік, куди УСРР увійшла формально як рівноправний співзасновник.

Питання легітимності радянської влади та дискутування проблеми підтримки її заходів з боку українства та етнічних меншин залишається наріжним у визначенні реального становища етнічних громад у політичній системі УСРР. Найбільш складним залишається з'ясування обставин становлення радянської політичної системи та державності в умовах широкого відсторонення людності країни від політичного життя як такого. Не менш важливим є також виявлення реальної політичної позиції позбавленої політичних прав частки населення до заходів радянської влади, способів і форм її волевиявлення в радянській Україні. Розкриття динаміки політичної боротьби радянської державності та відповідної політичної системи зі своєю опозицією залишається основоположним у визначенні характеру етнополітичних процесів в УСРР, дослідженні особливостей політичного життя етнічних меншин та їхнього місця в українській радянській державі під час політики коренізації.

Більшовики не просто вибудовували свою політичну монополію, а й послідовно унеможлилювали дебільшовизацію рад. Зрошення органів номінальної представницької влади і партійної вертикалі було їхнім основним завданням від 1917 р. Вожді партії були цілком свідомі: хто

¹³ Детальніше про це див: Єфіменко Г. 6 липня як «червоний день» календаря: Причини появи сталінського міфу про дату створення СРСР та потреба його деконструкції // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Вип. 16, Ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 134–153.

обіймає позицію інтелектуального домінування — той задає тренди. В монополізованому інформаційному полі панував, попри безліч контрверсійних рухів, ЦК РКП(б). Партійні бонзи хоч і чубилися поміж собою, задавали напрям і формулювали «правильні» слова, в яких можна було описувати реальність, і які від установи до установи по вертикальних пасах передавалися від ЦК через редакції, редколегії, що перебували під партійним контролем, вниз.

Упродовж 1917 – на початку 1920-х рр. (в часи так званого «воєнного комунізму») «совітський—радянський—совецький» не були найбільш вживаними маркерними, кодовими словами революційного дискурсу. Таку функцію відігравали інші, зокрема «комунізм»: як напрямок, як ідея-фікс, як позначник людини майбутнього (як ідея та її реалізатор). Комунізм, який дуже швидко, ще в часи «воєнного комунізму» дискредитувався і знову став трансформативним і лайливим, страшним буквально (священники просто казали: «антихрист») знаком.

Намагаючись збити хвилю антикомуністичних / антикомунарських настроїв, більшовицький провід таргетує інше слово — «більшовик». Це людина, яка за комунізм, яка є комуністом, але комуністом найвищого ґатунку. Бо є ще «меншовики», які не розуміють суті ленінізму і тому в меншості; є ще есери, яких треба викрити; є місцеві «псевдокомуністи», націонал-комуністи, зокрема й українські, які, знов-таки — комуністи нижчої за ленінців якості. Поміж цими комуністами вищої і нижчої проби в усіх партійних прокомуністичних рухах на території України згадується інколи й Бунд, який добиватимуть наприкінці 1920-х рр. на Соловках. Всі згадані прибічники лівої ідеї, але не на ленінських засадах, поволі оголошувалися ворогами більшовицької партії і встановленого нею режиму не випадково. А саме тому, що вони є конкурентами на місця в радах. Більшовики за радянську владу. Але ця радянська влада мусить бути лише більшовицькою, і не інакшою!

Натомість той же Бунд демонстрував (і єврейські містечка, де він мав вирішальний вплив) інший підхід до «радянського». В антибільшовицьких листівках мовою ідиш йшлося про те, що бундівці за радянську владу, але більшовики узурпували владу, ради не представляють інтересів працюючого люду, вони представляють інтереси ЦК РКП(б) / Кремля. Їхнє гасло: боротися за ради, які будуть представляти інтереси людності України! Зрозуміло, чим все закінчилося: всі ліві партії і навіть більшовики національних когорт РКП(б), включаючи кримських татар, всі поступово чи то ліквідовані, чи то поглинені більшовицькою партією.

Як і безліч інших ляльок-підкладнів, термін «радянський» був використаний Кремлем у спецоперації з переінакшення розуміння як такого. Йшлося ж про те, що радянські люди фактично є кріпаками нової

країни. Особливість їх полягає не в тому, що вони прикріплені до певної території за фактом перетворення СРСР на особливу режимну зону, в'їзд / виїзд до якої регулюється Кремлем. Особливість їх полягала в тім, що відповідно до парадигми існування цієї особливої режимної зони, відповідно до законодавства і політичного курсу, для того, щоби не бути ураженими в громадянських правах і, відповідно, мати засоби до існування, вони мали бути вихідцями з певних соціальних середовищ (робітничо-селянського) і активними адептами більшовицького світогляду. Решта категорій населення і навіть індивідуумів існували в соціальному чистилищі «позбавленців», «колишніх», «соціально (політично) ворожих елементів», «кримінальників», «пристосуванців», «переродженців» і т. і., тобто були «контрреволюційним антирадянським елементом».

Відверта антирадянськість (опозиційність комуністичному ладу та владі більшовиків) коріннями сягала в традиційний світогляд, для зручності окреслений більшовиками світоглядом глитаю, поміщиків та буржуазії (пізніше — непмана). Її соціальна база була значно ширшою за офіційно визнану, і подолати її більшовики спромоглися лише методами масового терору.

«Антирадянські настрої», «антирадянськість», «контрреволюційність» — визначення, якими службовці Червоної армії та комунобільшовицька номенклатура характеризували і українців, і нацменгромади України. Упродовж 1917–1923 рр. це відповідало реаліям: більшість представників етнонаціональних громад радянської України ставилися до радянської=більшовицької влади та комуністичного експерименту (так званий «воєнний комунізм») з недовірою і не розглядали його як своє безальтернативне майбутнє. На перешкоді відкритому висловленню умонастроїв стояли обставини непереборної сили: понад мільйонний військовий контингент, дислокований в Україні. Фактично окупувавши терени, які країни Європи «відступили» Москві згідно із пунктами Ризького договору, більшовицькі вожді розпочали стратегію советизації теренів та їхніх мешканців.

Тактика збільшення більшовицького впливу шляхом залучення до советської роботи місцевих вихідців стала дієвим знаряддям «радянзації» українства та етнічних меншин під час політики коренізації. Наважимося не погодитися з думкою дослідників, які вважають цю когорту радянського істеблїшменту запроданцями, які використовували надані більшовицьким урядом можливості кар'єрного зростання для власного збагачення й задоволення амбіцій. Не слід забувати, що ідея перетворення простого трударя на державну особу, запропонована більшовиками, втілювала найпотаємніші, найсміливіші прагнення селян і робітників, які століттями усувалися від вирішення державних проблем.

Гасло широкого залучення трударів до державного управління, уміло керованого більшовицькою партією, поступово глибоко засіло в свідомість народу і забезпечило життєвість радянської імперії протягом десятиліть. Більшовики зі свого боку спромоглися отримати з цього гасла максимум політичних дивідендів, особливо під час політики коренізації. Так, скажімо, застосовані під час реорганізації Союзу голландських вихідців технології просування «в порядку висування окремих активних селян від рала на відповідальну роботу, як у районах, так і в округах»,¹⁴ добре прислужилися справі прискорення соціального розширення та політичної дезорганізації менонітських колоній. Ця тактика добре зарекомендувала себе в середовищі інших етнічних меншин.

Не останню роль у просуванні радянізації відіграло усунення від впливу на суспільство політичних опонентів більшовизму. Вже на кінець 1920-х рр. більшовицький провід досяг визначних успіхів у політичній ізоляції антикомуністичних рухів та окремих виступів. Методика превентивних ударів привела до суцільної дезорганізації опозиції як у містах, так і на селі, де селянство уміло та послідовно відсторонювалося від самої думки про створення Селянського Союзу.

Імітація повноцінного політичного життя та розвитку політичного процесу становила основне завдання мережі міських і сільських осередків радянських суспільно-політичних організацій, партійних та комсомольських осередків, які найбільш активно проявили себе саме в галузі радянського будівництва. Виступаючи під час виборчих кампаній, вони усували від рад опозиційно налаштовані сили, забезпечували «чистоту складу» новообраних органів, а, відтак, збереження більшовицької диктатури. Таким чином, основне завдання їхнього створення полягало не в «коренізації» більшовизму, а в створенні видимості його укорінення.

Внутрішньополітична ситуація в країні зі свого боку підштовхувала давно назрілу зміну в напрямку думок більшовицьких ідеологів, а часом просто-таки вимагала їх. Підготовка до створення СРСР спричинила реорганізацію адміністративної структури держави і управлінської вертикалі. Від тактики збурювання революційних вибухів ЦК РКП(б) перейшло до тактики тимчасового відступу від комуністичного штурму, вирощування і культивування соціальної бази комуністичного проєкту на підставах політики коренізації — тобто, советізації за російським зразком, але під гаслами розквіту радянських національних культур і забезпечення участі народів / етнічних меншин в управлінні країною рад.

¹⁴ *Марочко В. І.* Сільськогосподарський союз нащадків голландських виходців на Україні (1921–1927 рр.): Збірник документів і матеріалів. Київ: Інститут історії України НАН України, 2000. С. 186.

Відомо, що оформлення Радянського Союзу відбувалося на тлі гострої політичної сутички поборників автономізму та федералізму. Загальновідомим є і той факт, що УСРР та інші радянські республіки, створені за етнічною ознакою, домоглися права на існування завдяки послідовності й амбітності своїх урядів. На тлі баталій, що розгорнулися на X, XI та XII з'їздах РКП(б) навколо принципів утворення СРСР, а згодом проголошення політики коренізації, ідея створення окремих адміністративно-територіальних одиниць для етнічних меншин виглядає нонсенсом. Управлінська модель УСРР у складі СРСР розвивалася на тлі постійної незгасаючої боротьби двох тенденцій: традиційного імперського централізму, що досить органічно вкладався на матрицю так званого демократичного централізму; і відцентрових концепцій, що мали на меті розширення й поглиблення адміністративної незалежності республіки. Протягом 1920-х рр. СРСР у цілому вже сформувався як унітарно-децентралізована держава. Він не був чистим типом унітарної держави, хоча центральне державне керівництво доклало безліч зусиль для цього. Одним з вирішальних чинників, який унеможливив досягнення цієї мети була визначна багатонаціональність СРСР у цілому та УСРР зокрема. Строкатість етнічного складу країни, що перебувала на доіндустріальній стадії розвитку, визначала внутрішню суперечливість і складність адміністративно-територіального структурування країни.

Внутрішня політика в цілому та етнополітика, як її складова, незважаючи на певне політичне потепління в країні, протягом другої половини 1921 р. — першої половини 1923 р. розвивалася в рамках, ustalених за часів першого комуністичного штурму. Визначальною прикметою етнополітики в цей час була декларативність. Спеціальна радянська робота здійснювалася по єдиній схемі без урахування національної специфіки. Національна політика розглядалася не як складова загальної радянської роботи, а як знаряддя політичної боротьби за неросійський електорат всередині країни, а також симпатії міжнародного комуністичного й соціалістичного руху.

В повсякденному житті інтернаціоналістські агітаційно-пропагандистські кампанії поєднувалися з відвертою ворожістю й невіглаством партійного та радянського загалу, його байдужістю і нездатністю вирішувати найпекучіші проблеми етнічних громад. Впродовж 1920–1923 рр. розвивалася й була доведена до логічного кінця практика переслідування й заборони національних рухів, починаючи від українського, за яким міцно закріпилося тавро «петлюрівщини», й закінчуючи рухами етнічних меншин. До середини 1920-х рр. були розгромлені більшість «буржуазно-націоналістичних» організацій і партій в УСРР.

Адміністративне переслідування й дискредитація в очах громадськості ідей національного відродження становили першочерговий напрямок національної політики уряду УСРР упродовж 1920–1923 рр. Не випадково центрами адміністративного управління міжнаціональними відносинами у цей час були дві найвпливовіші партійно-радянські структури: ЦК КП(б)У (нацменсекції Агітпропу) та Наркомат внутрішніх справ (НКВС) УСРР (Відділ національних меншин). Двоїстість етнополітики безпосередньо позначилася на характері їхньої діяльності. Агітаційно-пропагандистський напрямок був парафією Агітпропу ЦК КП(б)У, хоча за невизначеності компетенцій партійних і радянських нацменустанов, секції Агітпропу та губернських парткомів доволі часто займалися адмініструванням, дублюючи, таким чином, функції НКВС, Наркомату закордонних справ, місцевих органів виконавчої влади.

Радянська робота, як така, мала за логікою розроблятися й скеровуватися єдиною на той час нацменструктурою в радянській управлінській вертикалі — Відділом національних меншин НКВС. Його історія яскраво унаочнила формальний характер більшовицької етнополітики 1921–1923 рр. Упродовж існування відділ був напівмертвою організацією, яку створили не для виконання декларованих у «Положенні про Відділ національних меншин при НКВС» завдань, а для забезпечення самого факту існування спеціальної установи для роботи в середовищі етнічних меншин. Власне, з переліку функцій відділу більш-менш здійснювалися контроль і нагляд за етнічними меншостями, упередження діяльності національних за змістом рухів та організацій.

Політична відлига, перші ознаки якої виявилися в 1921 р., відбувалася болісно й за часом розтягнулася на кілька років. Голод 1921–1923 рр., безумовно, відіграв вирішальну роль у переоцінці проводом РКП(б) й радянським керівництвом УСРР основоположних засад державотворення, економічної, культурної та національної політики. Він виявив економічну неспроможність попереднього політичного курсу, поставивши більшовицький уряд перед фактом загрози внутрішньої, а не зовнішньої капітуляції. Голод на певний час відсунув на другий план національне питання в республіці, проте й надалі за інерцією загострював його, лише в часі відсуваючи кризу у сфері міжнаціональних відносин. Хоча голод, як загальнореспубліканське явище, був у цілому подоланий 1923 р., на периферії, особливо в Степу, він був хронічним аж до 1925 р., збільшуючи поряд з іншими соціально-економічними факторами, напруженість у сфері міжнаціональних відносин.

На 1923 р., незважаючи на започаткування непу, практично в усіх царинах життєдіяльності суспільства чітко окреслилися ознаки глибокої кризи, яка загрожувала не лише стабільності суспільства, а й самому

існуванню радянської держави. Важливо, що криза ця була не лише внутрішньо республіканською, а й загальносоюзною, внаслідок чого на певному етапі дійшли консенсусу спроби союзного керівництва надати нового життєдайного імпульсу Союзіві Республік і керівництва УСРР поживавити та оздоровити суспільне життя шляхом розіграшу національної карти.

Перехід до політики коренізації був неоднозначно сприйнятий і громадськістю УСРР, і партійними колами. Значні суперечності на шляху обрання коренізації генеральним напрямком національної політики РКП(б) на час непу виявилися на XII з'їзді. Розігравши національну карту як козирну в політичній грі 1923 р., вище партійне керівництво від початку страхувалося від потенційного підвищення значущості національної політики, порівняно з загальною соціально-економічною політикою, та невідворотного в такому випадку зростання національного й місцевого сепаратизму. Влучно назване М. Скрипником «подвійною бухгалтерією» постійне балансування між гаслами національного відродження й залякуванням загрозою зростання націоналізму й великоросійського шовінізму слугувало меті керованого використання давніх національних прагнень етносів країни для зміцнення позицій РКП(б). Політика коренізації в УСРР розпочалася напрочуд своєчасно для більшовиків. Вона утримала багатонаціональне суспільство від політичного вибуху, а Кремль — від чергової втрати керованості Україною.

В той час, як центр в особі В. Леніна та І. Сталіна з роздратуванням констатував надмірне захоплення місцевих радянських урядів ідеями федералізму, останні чимдалі ждали більшої самостійності. Проголошення непу та коренізації позірно підвищило суб'єктність України та українців в СРСР, що передусім виявлялося у межах економічної самоврядності (український уряд взяв під свій контроль економічні наркомати, створив Українську економічну раду та Українську загальнопланову господарчу комісію) та культосвітньої автономії. Водночас історія підписання союзного договору засвідчила, що Кремль, який злегковажив процес суб'єктивізації в Україні в 1920–1922 рр. за урядування Християна Раковського, прагнув повернути важелі безроздільного врядування. В стратегічних планах Кремля не йшлося про жодний суверенітет радянських республік. Поготів не йшлося і про владний суверенітет українського (як і жодного іншого в межах СРСР) народу. Йшлося про диктатуру більшовицької партії та її республіканських / регіональних загонів. Диктатура партії означала, що справжню суб'єктність мала лише ця нечисленна соціальна група, найбільшою ж мірою — більшовицькі вожді. Багаторівнева конструкція

радянських органів була інституційним фасадом, який прикривав узурпований РКП(б) / КП(б)У владний суверенітет. Зрештою була вибудована українська радянська квазідержавна, цілковито підконтрольна ЦК РКП(б). Упослідження націєтворчих амбіцій республіканської еліти та населення загалом досягалося методами соціальної інженерії, терору та навіть геноциду Голодомором. На кінець 1930-х рр. про суверенні права УРСР не йшлося навіть уможлядно.

«Совітський / совєцький / радянський» вчений в Україні у 1917–1923 рр.: радянські міфи та колоніальні наративи

У виданому у Києві за кілька років до розвалу СРСР узагальнюючому історіографічному компендіумі наголошувалось: «Українська радянська історична наука — невід'ємна і складова частина радянської історичної науки, перебуває з нею в тісній єдності, відчуючи на собі її благотворний вплив»¹. Дане формулювання було концентрованим викладом засад української радянської історіографії та відображало її повне підпорядкування союзному (тобто кремлівському) дискурсу. Будь-які теми з історії України, формулювання, термінологія, імена та дати тощо мали мати точний відповідник в історії радянської Росії, відхилення від імперативного загальносоюзного наративу не допускалося.

«Непорушним міцним фундаментом» була оголошена так звана «марксистсько-ленінська методологія», а за традиційні лекала правила, з одного боку, привласнення радянською владою будь-яких місцевих досягнень та їх звеличення (здебільшого безпідставне) до небувалих висот, а з іншого — приховування та замовчування подій та дієвих осіб, що не вписувались у переможний радянський канон або ж тим чи іншим чином заперечували його.

Звісно, ці доктринальні засади впроваджувались більшовиками поступово. Так само поступово, задіяючи різні форми контролю та залякування, радянська влада призвичаювала до них українських науковців. Зрозуміло, що за умов нав'язування «згори» концептуальних рамок, тем, подій та імен тощо поява викривлених інтерпретацій була неминучою. Ситуацію погіршувало те, що українські радянські міфи, що закономірно виникали, мутували та відновлювались у різних формах, накладались на колоніальні наративи, міцно вкорінені у загальносоюзну / російську історіографію.

Наслідки цього довготривалого симбіозу наочно відчуваємо і через майже 35 років існування незалежної України. Радянські історіографічні кліше раз-по-раз «спливають» не лише у судженнях нефахівців чи текстах некваліфікованих журналістів, а й навіть у сучасних монографічних дослідженнях, підручниках, ділових документах. На жаль, дається

¹ Історіография истории Украинской ССР. Київ: Наукова думка, 1986. С. 241.

взнаки брак осмислення історичного минулого та бодай поверхової перевірки закарбованого в історіографії перебігу подій.

Зазначене вище повною мірою стосується проблеми радянських міфів, що нагромадились навколо перетворення «буржуазних вчених» на совітських / совецьких / радянських. Ця радянізація вчених та наукових установ, що відбувалась після приходу більшовиків до влади, не була одномоментовою, вона розтяглась майже на два десятиріччя. Період 1917–1923 рр. можна розглядати як її перший етап, означуючи як час, коли радянська влада відпрацьовувала методи впливу на суспільство.

Ставлення більшовиків до «буржуазних спеціалістів науки та техніки» від часу захоплення влади було винятково утилітарним. Про це неодноразово досить однозначно та відверто-цинічно говорив і писав лідер більшовиків Владімір Ленін. Саме за його подачі в ухваленій на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 р. Програмі РКП(б) серед завдань економічного блоку було зафіксовано, що для втілення найголовнішого господарського завдання радянської влади — «всебічного розвитку продуктивних сил» — потрібно негайно, широко й комплексно «використовувати спеціалістів науки та техніки»².

Добре усвідомлюючи «буржуазну природу» наявних у країні спеціалістів (а буржуазію більшовики визначали як класового ворога пролетаріату), радянська влада ставила перед собою завдання залучити їх до соціалістичного будівництва, «взяти» у них професійні знання та навички. Водночас більшовики не планували надавати жодних політичних поступок цьому буржуазному прошарку, більше того, у партійній програмі йшлося про нещадне придушення будь-яких контрреволюційних намірів «буржуазних спеціалістів». Методи реалізації цих завдань були такими ж двоїстими: від початкового високого винагородження спеціалістів для забезпечення їхньої доброї працездатності до поступового відсторонення їх від наукового менеджменту із зосередженням важелів впливу у руках «свідомих комуністів». Ленін, ставлячи завдання підпорядкування «буржуазних спеціалістів» пролетаріату, зауважував, що їх можна використовувати як «по-старому, по-буржуазному (тобто за високу платню), або по-новому, по-пролетарськи...»³ («по-пролетарськи» означало за допомогою примусу та насильства). Практично йшлося про те, що контрольовані радянською владою «буржуазні спеціалісти» мали підготувати нових, вже

² Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. Москва: Госполитиздат, 1959. С. 382, 384.

³ Ленин В. И. Очередные задачи советской власти // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Москва: Издательство политической литературы, 1969. Т. 36. С. 179.

«комуністичних спеціалістів», а ті за якийсь час перебрали б на себе керівництво і відсторонили старі кадри від управління.

Надзвичайно показовою в цьому плані є історія підпорядкування Української академії наук (УАН) радянською владою. Академія наук, ця нова для України наукова інституція, відповідно до підписаного гетьманом П. Скоропадським 14 листопада 1918 р. «Закону Української Держави про заснування Української академії наук в м. Києві» була проголошена найвищою науковою державною установою. За законом Академія була самоврядною, що було засвідчено у її Статуті, та мала отримувати державне фінансування. Керівництву УАН, що принципово наголошувало на позаполітичному характері цього нового головного наукового центру України, вдалося зберегти Академію в умовах неодноразової зміни влади у 1918–1920 рр.

Коли Київ на початку лютого 1919 р. був захоплений більшовицькими військами, голова-президент Академії В. Вернадський та її неодмінний секретар А. Кримський за дорученням Спільного зібрання УАН вже за кілька днів домоглися зустрічі із наркомом освіти Раднаркому УСРР В. Затонським. Академіки клопотались про визнання УАН радянською владою, просили про затвердження нових академіків, обраних на Спільному зібранні УАН у січні 1919 р., виділення фінансування для Академії наук та окремого приміщення. Вчені розраховували, що нова влада продублює зроблене раніше гетьманом П. Скоропадським (який затверджував Статут УАН та академіків) і Ради міністрів Української Держави та Директорії УНР (що оголошували про асигнування коштів на УАН).

В. Затонський одразу рішуче продемонстрував свою підтримку Академії, підписавши наказ Наркомату освіти УСРР про передачу у власність УАН приміщення та садиби колишнього пансіону графині Левашової «із усім приналежним до нього рухомим майном» без будь-якої грошової винагороди⁴. Це очевидно був демонстративний і ситуативний крок. Нарком освіти діяв пробоем, відповідно до принципу революційної доцільності: урядовцю найперше йшлося про створення позитивного іміджу радянської влади в очах вчених. За кілька днів, коли з'ясувалось, що пансіон Левашової функціонує, Затонський підписав інший наказ, цього разу вже про закриття пансіону. Небезпідставно спосіб, у який було здійснено передачу будинку, В. Вернадський у щоденнику назвав «реквізицією по-більшовицьки»⁵.

⁴ Киевский коммунист: Орган Киевского областного и городского комитетов КП(б)У. Киев, 1919. № 16 (24). 11 февраля. С. 1.

⁵ Вернадский В. И. Дневники. 1917–1921. Київ: Наукова думка, 1994. С. 130.

Згодом радянська влада використала дату 11 лютого 1919 р. (це була дата публікації у газеті «Киевский коммунист» наказу про передачу Академії першого нерухомого майна, сам наказ був не датований) як привід для приписування собі заслуг із створення УАН. Радянська специфічна інтерпретація «реквізиції по-більшовицьки» на зламі 1920-х і 1930-х рр. оформилась у наратив про те, що начебто більшовики, визволивши Київ, виявили, що наука в Україні занепадає. Саме тому вони виступили ініціаторами створення в республіці нового потужного наукового центру — Української академії наук. Радянська влада виявила неабияке піклування про Академію. Надавши академічним працівникам будинок та садибу пансіону Левашової, вона забезпечила їх місцем роботи, і це дало змогу Академії розпочати «справжню наукову діяльність»⁶. «Лише радянська влада створила умови для початку роботи Академії наук», — безапеляційно заявляв під час відзначення 25-річчя Академії у 1944 р. віце-президент АН УРСР акад. О. Палладін⁷.

Остаточню наратив, що Академія наук утворилась «тільки внаслідок Жовтневої пролетарської соціалістичної революції»⁸ набув офіційного характеру у 1967 р., коли в СРСР відзначали 50-річчя цієї революції. У 1969 р. піввіковий ювілей Академії наук святкували за «радянським календарем». Примітно, що винайдене спочатку досить розпливчате і дещо двозначне формулювання про «початок роботи УАН» (Академія наук «розпочала свою діяльність на зорі радянської влади на Україні» у лютому 1919 р.⁹) згодом втратило свій закамуйфльований підтекст про створення Академії до приходу більшовиків. Гра з прихованими смислами, замовчування підписаного П. Скоропадським закону, а разом з тим активної розбудовчої діяльності УАН за доби Української Держави та УНР врешті-решт призвели до ототожнення «початку роботи» Академії наук за більшовиків із її «заснуванням»¹⁰.

⁶ *Артемський А. Я.* Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). Київ: Видання Всеукраїнської академії наук, 1931. С. 14.

⁷ *Палладін О.* Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки. 1919–1944. Київ: Видавництво Академії наук УРСР, 1944. С. 4.

⁸ *Артемський А. Я.* Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). С. 12.

⁹ Див.: Історія Академії наук Української РСР: У 2 кн. Кн. 1. Київ: Головна редакція УРЕ, 1967. С. 11; *Немошкаленко В. В., Новиков Н. В., Пельх В. М.* Академія наук Украинской ССР. 1969. Київ: Наукова думка, 1969. С. 7; Академія наук Української РСР // Українська радянська енциклопедія. Вид. друге. Т. 1. Київ, 1977. С. 105; Академія наук Украинской ССР. 1919–1979: справочник. Київ: Наукова думка, 1979. С. 11 та ін.

¹⁰ Детальніше див.: *Юркова О.* «Реквізиція по-більшовицьки», або як пансіон графині Левашової став власністю Української академії наук // Вісник НАН України. Київ, 2019. № 9. С. 20–21.

Концентрований виклад цей наратив набув у «Радянській енциклопедії історії України» у гаслі «Академія наук Української РСР»: «Восени 1918 року група вчених на чолі з акад. В. І. Вернадським розробила проект організації УАН, який було здійснено 1919 після встановлення Рад[янської] влади на Україні. 11.ІІ.1919 було оголошено наказ Наркомату освіти УРСР про матеріальне забезпечення АН і створення умов для її розвитку. *Цей день фактично став початком існування АН УРСР*»¹¹ (курсив наш. — Авт.).

З того часу і до кінця 1980-х рр. створення УАН радянські посадовці та науковці позначали лютим 1919 р. Штучність цієї хронології курйозно унаочнювали дві дати, що використовувались поперемінно. Заснування Академії датували то 11 лютого, коли у газеті був опублікований наказ В. Затонського про реквізицію пансіону Левашової (а цей наказ, скоріше за все, був підписаний днем раніше, тобто 10 лютого), то 12 лютого, коли відбулося Спільне зібрання УАН, де обговорювались результати зустрічі очільників УАН із В. Затонським¹². До речі, це Спільне зібрання УАН в радянській історіографії кумедно називали «першим», хоча воно — згідно протоколу — було вже тринадцятим. Не було воно й «першим» після «встановлення радянської влади у Києві», адже академіки збирались на Спільне зібрання ще 8 лютого, тобто через три дні після захоплення Києва більшовиками. Направду це було «перше» Спільне зібрання УАН, що відбулося після зустрічі В. Вернадського та А. Кримського із В. Затонським.

Не маючи намірів і можливостей організувати «свій» науковий центр, як це було у Москві, де влітку 1918 р. на противагу Російській академії наук була створена Соціалістична академія, радянська влада на перших порах декларували всебічну підтримку УАН та не переймалася ні її інституційної розбудовою, ні офіційним затвердженням новообраних академіків, хоча мала це робити згідно академічного Статуту. УАН, у свою чергу, вповні скористалась дозволом новообраним академікам «негайно вступити в усі свої права й обов'язки, не чекаючи затвердження від найвищої влади»¹³. Продовжила вона цю практику і надалі. У ті кілька місяців 1919 р., що при владі у Києві були більшовики, в УАН академіками

¹¹ Академія наук Української РСР // Радянська енциклопедія історії України: в 4 т. Т. 1. Київ: Головна редакція УРЕ, 1969. С. 39.

¹² Докладніше див.: Юркова О. Дати заснування Української академії наук: яка правильна? // Історична правда: [Електронний ресурс]. 2018. 14 листопада. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/14/153274/>

¹³ Див. Протокол № 13 Спільного зібрання УАН від 12 лютого 1919 р. // Історія Академії наук України. 1918–1923: Документи і матеріали. Київ, 1993. С. 433.

були обрані 13 вчених, і жодного разу Академія не подавала списки на затвердження до Раднаркому УСРР.

Невдовзі УАН, після неодноразових звернень до радянського уряду, стала отримувати від більшовиків фінансування. Хоча гроші на Академію виділялись нерегулярно та були значно меншими від обіцяного, УАН змогла виплачувати місячну платню академікам і штатним працівникам, залучати нештатних співробітників та відновила видавничу діяльність. Прийнявши правила гри більшовиків, що реквізували (тобто забирали силою) для своїх потреб помешкання, УАН також домогалась для себе нових приміщень і земельних ділянок.

Показово-прихильне ставлення більшовиків до УАН як до інституції відверто контрастувало із їхнім безцеремонно-зневажливим ставленням до самих вчених. Представники наукової інтелігенції сприймалися більшовиками як вороги з двох основних причин — через походження як «класово-ворожі пролетаріату» соціальні верстви (ними, за визначенням академічного партійного функціонера, були «ліберальні дідиці, буржуазія велика і дрібна, царські урядовці, куркульня та духівництво»¹⁴) та з політично-ідеологічних міркувань. Серед співробітників УАН були чимало українських громадських, політичних та державних діячів — колишніх членів Української Центральної Ради, Генерального секретаріату УНР, Ради міністрів Української Держави та Директорії УНР, тобто тих, кого більшовики називали «українською антирадянською націоналістичною інтелігенцією».

Згідно ленінського гасла, радянська влада з ворогами поводитись як з ворогами: визискувала, грабувала, залякувала, чинила різнопланове насильство. Непоодинокими були випадки безцеремонного розміщення червоноармійців на постіях на квартирах академічних працівників, знищення майна, бібліотек та наукових приладів, накладання контрибуцій, реквізиції житла. «Охоронні листи», які радянська влада видавала дійсним академікам та директорам академічних установ для захисту їх самих, їхніх помешкань та речей, а також нерухомості Академії, допомагали не завжди. Науковців, особливо тих, хто працював в українських національних урядах, арештовували за начебто «контрреволюційну діяльність». Очільникам УАН доводилось докладати неабияких зусиль, звертаючись з численними клопотаннями до більшовицьких керманічів щодо звільнення арештованих. Ці заходи інколи були намарними: у липні 1919 р. за рішенням колегії Всеукраїнської ЧК був розстріляний визначний український літературознавець В. Науменко, у серпні — фізико-хімік О. Сперанський.

¹⁴ Див.: *Артемський А. Я.* Що таке Всеукраїнська Академія наук (ВУАН). С. 12.

З літа 1919 р. більшовики відмовляються від прихильно-пасивного споглядання за УАН та намагаються взяти самоврядну Академію під свій контроль. І хоча академіки вчинили опір запланованому радянським урядом «всебічному обстеженню», більшовикам вдалося провести ревізію готівкової каси УАН та «радянлізувати» її, примусово обмінявши 500 тис. українських гривень на 285 тис. «совітських» рублів РСФРР.

Перервана на короткий час «радянізація» УАН через захоплення Києва військами Добровольчої армії А.Денікіна відновилась із поверненням більшовиків у грудні 1919 р. Академії довелося знову домагатись від більшовиків того самого мінімуму, що був наданий УАН у період їхнього попереднього владарювання. Знову в Академії не було фінансування, старі «охоронні листи» були визнані недійсними, а попередні мандати на приміщення та земельні ділянки для УАН були скасовані. У 1920 р. досягати бажаного академікам стало не до порівняння важче, адже звична комунікація очільників УАН із центральними органами влади погіршилась через переїзд радянського уряду до Харкова.

На початку 1921 р. більшовики помітили невідповідність між значенням наукових досліджень для планованого ними «соціалістичного будівництва» та своїм впливом на вчених. В результаті після розгляду питання про УАН на політбюро ЦК КП(б)У Раднарком УСРР ухвалив спеціальну постанову «Про Українську академію наук». В ній були узагальнені зроблені у 1919–1920 рр. урядові розпорядження, що стосувались академічної діяльності, в тому числі йшлося про закріплення за Академією нерухомості та забезпечення співробітників академічними пайками. В той же час Академія адміністративно перепідпорядковувалась Наркомату освіти УСРР, і саме Наркомос мав виробити новий Статут УАН. У наступних постановах на цей наркомат покладались завдання «раціональної організації наукової праці».

Передусім йшлося про інституційну централізацію наукових установ: Українське наукове товариство, утворене у Києві ще у 1907 р., разом з його місцевими філіями та іншими науковими організаціями мало бути об'єднане із УАН в «єдиній всеукраїнській науковій організації». Більшовики, попри декларативне залучення вчених до переговорного процесу, заповзято квапили науковців: Українське наукове товариство було приречене на злиття з УАН. Влада вдалась і до опосередкованого шантажу: оскільки від радянського уряду залежало фінансове забезпечення УАН, Спільне зібрання змушене було виконувати вказівки урядовців щодо погоджень нового Статуту та структури Академії.

Новий Статут був ухвалений спеціальною постановою Раднаркому УСРР 14 червня 1921 р. Хоча було підтверджено статус Академії як вищої наукової установи УСРР, а сама вона дістала назву Всеукраїнської, права її

було суттєво обмежені. Всеукраїнська академія наук (ВУАН) підпорядковувалась безпосередньо не уряду, а Наркомату освіти УСРР, представники наркомату призначались до складу Ради (тобто Спільного зібрання ВУАН) без будь-якого обговорення чи згоди вчених. «Виконавчо-керуючим органом» Академії проголошувалась Президія ВУАН, що затверджувалась Наркомосом, як і всі обрані на Раді академіки.

ВУАН пручалась практично всім намаганням радянських урядовців втрутитись в її наукове життя та регламентувати наукову діяльність, будь-які інструкції та розпорядження зустрічали опір як на рівні ухвалення рішень, так і у ділових дрібницях. Особливо наочно це проявилось у конфлікті між ВУАН та НКО УСРР щодо обрання нового — після відставки В. Вернадського — голови-президента. Коли у липні 1921 р. більшістю голосів на Спільному зібранні ВУАН на президента було обрано М. Василенка, НКО УСРР його не затвердив. Все було просто: колишній кадет, виконавч об'язків голови та міністр закордонних справ і освіти Ради міністрів Української Держави, М. Василенко був для більшовиків «класовим ворогом». ВУАН погодилась на перевибори, але вчинила по-своєму. У жовтні 1921 р. президентом ВУАН на Спільному зібранні знову був обраний М. Василенко.

НКО УСРР демарш ВУАН зафіксував: тодішній нарком освіти Г. Гринько у завуальовано-ввічливій формі вдався до погроз, запропонувавши Академії зробити висновки для уникнення «цілком небажаних і неприступних наслідків». Пристосовуючись до вимог влади, вчені у березні 1922 р. провели демократичні вибори, обравши на президента акад. О. Левицького. Після його смерті, що сталась за кілька місяців, у липні 1922 р. президентом було обрано акад. В. Липського. Він був затверджений НКО УСРР і перебував на посаді до 1928 р., коли був змушений подати у відставку через тиск, що чинила на нього влада.

Від самого початку для «радянізації» вчених більшовики застосовувала всі можливі засоби впливу. Попри весь тиск — політичний, ідеологічний, організаційний, фінансовий, каральний — те, що Академія наук була створена, те, що їй вдалося, попри всі перешкоди, зберегтися як інституція із кваліфікованими кадрами, у 1918–1923 рр. було виборено самими вченими, які наскільки могли відстоювали самоврядність УАН та чинили опір більшовикам. Поширене в радянській історіографії твердження про те, що «Українська академія наук — це дітище радянської влади», є радянською міфотворчістю.

Політика татаризації як засіб вкорінення більшовицького світогляду серед кримських татар у Криму (1917 – 1923 рр.)

1917–1920 рр. становлять один із найтрагічніших і найскладніших етапів політичної історії Криму. Він був позначений глибокою політичною нестабільністю, яка супроводжувалася тристороннім конфліктом між більшовиками, білогвардійцями та національними рухами, зокрема кримськотатарським. Ця конфронтація призвела до масових репресій, терору та краху всіх автономних політичних проєктів, які виникли після падіння самодержавства.

Більшовики прагнули встановити диктаторську владу, що включало насильницьке придушення опозиції, експропріацію майна так званих «буржуазних класів» та ліквідацію національних інституцій. Білогвардійці, зокрема Добровольча армія, виступали за відновлення імперської централізованої («єдиної та неподільної») Росії, заперечуючи будь-які форми автономії. Кримськотатарський національний рух, очолюваний діячами Курултаю (Д. Сейдамет, Ч. Челебієв та ін.), намагався реалізувати право на автономію або самовизначення, створити власні органи влади, освіти та культури.

Непримиренні суперечності між основними політичними дієвцями призвели до глибокої політичної кризи, масових репресій, терору та знищення національних інституцій. Жодна з сил не змогла забезпечити стабільність або врахувати інтереси багатонаціонального населення Криму. Особливо постраждали кримські татари, які після короткого періоду політичної активності були усунуті від влади та репресовані.

Починаючи з 1917 р. політичне життя кримських татар значно активізувалося, відкривши простір для їх національного відродження. Партія Міллі Фірка реалізовувала масштабну програму створення освітніх закладів, зокрема жіночої вчительської школи, художнього училища, семінарії та реформованої медресе. Ці ініціативи стали яскравим виявом прагнення модернізації, але майже всі були згорнуті після встановлення радянської влади, яка інтегрувала освітню сферу на основі комуністичної ідеології. Кримськотатарська еліта була дискредитована, репресована або змушена емігрувати, а її інституції — ліквідовані або реорганізовані.

Ліквідувавши у січні 1918 р. Кримську Народну Республіку, більшовики здійснили хвилю репресій проти кримськотатарської інтелігенції. У наступні роки влада на півострові неодноразово змінювалася, що супроводжувалося арештами, терором і знищенням культурних інституцій. Жодна з політичних сил не змогла забезпечити стабільність, кримські татари стали заручниками міжусобної боротьби.

У підсумку восени 1920 р., після розгрому армії П. Врангеля, Крим опинився під повним контролем більшовицької влади. Це стало відправною точкою для впровадження масштабного процесу радянзації, який охоплював всі сфери суспільного життя від політики до культури.

Більшовики ліквідували залишки білогвардійських сил, а також усунули від влади представників національних та автономістських рухів, зокрема кримськотатарського. Було згорнуто діяльність Курултаю (кримськотатарського парламенту) та розпущено національні органи самоврядування, створені у роки російської громадянської війни. Репресії торкнулися інтелігенції, духовенства, освітян, які не вписувалися в нову радянську модель. Ідеї федералізму, культурної автономії та національного самовизначення, які активно обговорювалися у 1917–1919 рр., були оголошені буржуазним націоналізмом. Більшовицька влада відкинула будь-які форми політичної автономії.

Репресії проти кримськотатарської еліти у 1920–1921 рр. стали символічним завершенням національного проєкту, започаткованого у 1917 р. Втрата політичної самостійності, ліквідація Курултаю, заборона Міллі Фірка та національних освітніх інституцій створили вакуум, який радянська влада заповнила через механізми коренізаційної політики.

1917–1923 рр. стали переломними для Криму, зокрема для кримськотатарського народу. Після революції 1917 року півострів пережив розпад імперських структур, громадянську війну, іноземні інтервенції та боротьбу за нову модель державності. Кримські татари намагалися реалізувати своє право на самовизначення, зберігаючи власну культурну ідентичність та прагнучи політичного представництва. Адже цей корінний народ Кримського півострову царською імперською політикою був низведений до статусу національної меншини на власній батьківщині.

Кримські татари відіграли вагомий роль у процесах, які відбувалися на півострові, зокрема через діяльність Курултаю — національного зібрання, скликаного в листопаді 1917 р. Саме на ньому була проголошена Кримська Народна Республіка та сформований її уряд. Попри короткий час існування, ці органи влади заклали ідеологічні засади, які згодом були частково реалізовані в рамках радянської коренізаційної політики.

У 1920-х рр. Москва здійснювала в Криму національну політику в формі татаризації — різновиду коренізації, спрямованого на укорінення

радянської влади серед кримських татар. Татаризація передбачала розвиток освіти, культури, преси, театру, літератури, а також підготовку національних кадрів. Через декларування підтримки мови, культури і освітніх закладів радянська влада прагнула здобути лояльність корінного населення, водночас формуючи нову радянську ідентичність, яка витісняла традиційні релігійні, етнічні та політичні орієнтири. Чинна влада формувалася як подвійна структура: партійна диктатура та формальні радянські органи, контрольовані компартійними комітетами та органами політичної поліції. Це створювало ілюзію робітничо-селянської влади, водночас забезпечуючи централізований контроль над автономними республіками. В. Котигоренко зазначав, що більшовизм був чужим для життєвих основ і національної культури кримськотатарського народу, а «насаджування цієї російської системи вимагало ламання не лише релігійних чи естетичних поглядів, але й усього світу кримського татарина, його власного світогляду»¹.

Політика татаризації мала подвійний характер. З одного боку, вона декларувала сприяння культурному відродженню кримськотатарського народу, створюючи ілюзію національно-культурного розвитку. З іншого, була жорстко обмежена рамками партійної лояльності та ідеологічного контролю. Її справжньою метою була не підтримка національного самовираження, а трансформація світогляду кримських татар відповідно до більшовицьких ідеалів.

У роки нової економічної політики татаризація стала офіційною стратегією, закріпленою XII з'їздом РКП(б). Татаризація, як частина ширшого курсу на коренізацію, стала інструментом ідеологічної інтеграції, яка поєднувала декларативну підтримку національного розвитку з практикою згортання самоврядності.

Не слід вважати, що татаризація на півострові впроваджувалася без проблем. Встановлення більшовицького режиму створило умови для реалізації цієї політики, яка мала на меті ввести кримськотатарське населення в нову радянську систему. Водночас, попри декларативну підтримку національного розвитку, радянська влада зберігала жорсткий ідеологічний контроль над усіма процесами.

В період 1917–1923 рр. більшовицька партія на півострові намагалася реалізувати подвійний проєкт: з одного боку, формування образу «радянської» людини як ідеологічного суб'єкта, з іншого, етнічно направлену політику коренізації, яка на півострові набула форми татаризації. Це дозволило більшовикам не лише прилаштувати власну ідеологію до

¹ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. Київ: Світогляд, 2004. С. 430–431.

національного елементу, але й вкоренити радянську владу на півострові через вищезазначені заходи з метою створення особистості «нового типу», яка б була здатна втілювати до життя властиву більшовикам систему цінностей у власному етнокультурному середовищі. Це мало велике значення, адже під час революційних подій на півострові сформувалася дуже впливова національно свідома кримськотатарська спільнота.

Починаючи з 1921 р., більшовицьке керівництво розпочало формування нової кримськотатарської еліти, лояльної до радянського режиму. У цьому контексті татаризація набула форми контрольованої інтеграції кримськотатарського народу в радянську систему: підтримка мови, освіти, культури, залучення татар-комуністів до управління, створення національних шкіл, театрів, газет — але все це під повним ідеологічним контролем РКП(б). Всі освітні, культурні та адміністративні структури були перебудовані за радянськими зразками, але з використанням кримськотатарської мови, символіки та елементів національної культури. Така модель татаризації дозволяла зберігати етнічну ідентичність, але виключала будь-яку політичну автономію, перетворюючи коренізацію на інструмент контрольованої інтеграції кримськотатарського народу в радянську систему. Тобто у 1921–1923 рр. було закладено основи політики татаризації, яка передбачала використання національних форм для поширення радянського змісту.

У цьому контексті татаризація виконувала подвійну функцію: з одного боку, вона сприяла залученню кримських татар до участі в радянському житті, з іншого — інституційно та ідеологічно обмежувала їхню самостійність, підпорядковуючи національні форми радянському змісту. Таким чином, радянська кримськотатарська спільнота відбувалася не шляхом асиміляції, а через контрольоване інтегрування, де етнічна специфіка використовувалася як засіб легітимації радянської влади. Протягом 1921–1923 рр. татаризація перетворювалася на інструмент радянської модернізації, який поєднував розвиток культури з вихованням політичної лояльності.

У перші роки після революції більшовицька партія активно формувала новий тип особистості — так звану «радянську людину». Вона мала стати носієм нової ідеології, нових цінностей і нової соціальної ролі — лояльного громадянина, спроможного втілювати плани комуністичного будівництва. Виховання нової людини передбачало глибоку трансформацію уявлень про владу, ідентичність, суспільну роль людини та національну приналежність.

Для реалізації цього завдання більшовицька влада використовувала всі доступні їй методи та засоби, які змогли б допомогти у виконанні поставленого на порядок денний завдання. Передовсім це стосувалося

освіти, преси, літератури, театру та побуту. Особливу увагу вони приділяли тому, щоб замінити традиційні релігійні та суспільні обряди новими ритуалами. Нові ритуали повинні були закріпити радянську міфологію в масовій свідомості. Особливе місце у формуванні нової масової свідомості відігравала ритуалізація революційних подій: масові святкування чергових річниць «Жовтневої революції», дат революційних подій минулого (як то день Паризької комуни) або народження лідерів революційного руху (день народження Карла Маркса) тощо. Нові революційні свята набували сакрального статусу, закріплюючи радянську міфологію в суспільному просторі. Якщо у перші роки революції термін «переворот» у висловлюваннях діячів більшовицької партії мав нейтрально-описовий характер, часто вживався паралельно із терміном «революція» та сприймався всіма як визначна, але лише політична подія, то з плином часу, подібно до революційних лідерів часів Французької революції, які ще за два століття до більшовиків також проголосили народження «нового часу», жовтневий переворот поступово перетворювався на міфологізований початок «нової епохи». Тепер ця подія писалася з великої літери та проголошувалася «початком нового світу», «звільненням трудящих», «історичною неминучістю» та супроводжувалась іншими пишними термінами.

Створення масової партії нового типу (централізованої, дисциплінованої, ідеологічно монолітної) йшло паралельно з «вихованням» необхідного їй нового типу особистості — громадянина, здатного жити, мислити та діяти в межах радянської системи координат та втілювати у життя нові моральні, культурні та політичні норми й цінності. Більшовики прагнули створити нову людину, яка б мислила виключно в термінах класової боротьби, колективізму та революційної доцільності. «Радянська людина» мала бути повною протилежністю існуючому тоді «буржуазному індивідууму». Перш за все вона повинна була стати носієм партійної дисципліни, учасником масових кампаній (вибори, суботники, мітинги). Через пролетарську етику та революційну риторику формувався новий тип громадянина — не просто підданого, але активного та цілком слухняного «будівника соціалізму». У мистецтві, літературі, театрі та кіно почав формуватися образ нової людини: на перший план виходили найбільш бажані для нової влади образи — робітника, червоноармійця, комісара. Пропагувався культ колективу та засуджувався індивідуалізм.

Культура стала інструментом формування масової свідомості, де «радянська людина» ставала не лише окремим персонажем, а єдиною вірною моделлю поведінки. Через декрети, освітні реформи, різноманітні кампанії (ліквідація неписьменності, створення «червоних куточків», нові ритуали, зокрема «жовтневі весілля», «революційні похорони» тощо)

більшовики намагалися назавжди змінити мислення населення. Відбувалася засудження, цькування і маргіналізація традиційної ідентичності (релігійної, етнічної, родинної) на користь ідеологічної лояльності. Нові світоглядні орієнтири пропагувалися і розтлумачувалися в низці праць, зокрема М. Рубінштейна з промовистою назвою «Суспільне чи сімейне виховання?»².

Татаризація є прикладом того, як культурне самовираження може бути використане як інструмент легітимації влади, а згодом згорнуте через зміну політичного курсу.

² Див.: Рубинштейн М. М. Общественное или семейное воспитание? Москва: Задруга, 1918. 100 с.

Висновки та рекомендації

Вивчення еволюції конструкту «совітська—радянська—совєцька людина», шляхів та інструментів перетворення його на метанаратив, що докорінним чином переформатував вербальні й візуальні символи, смисли, міфи, засади актуалізації й легітимації етнополітичних процесів в УСРР є системним завданням, що під новим кутом зору ставить проблеми теорії і практики комуністичного режиму.

Деконструкція термінології наративу, що об'єднав спільноту й державний апарат в межах комуністичного модернізаційного проекту аж до розпаду СРСР, в умовах війни Росії проти України під гаслами відтворення СРСР (радянського ладу та радянської імперії) набуває екзистенційної ваги, оскільки знову в новому геополітичному контексті ставить питання про спроможність України зберегти і сенсово відтворювати свою суб'єктність на державному та національному рівнях. Вкотре в історії України руба постає питання демонтажу колоніального метанаративу про неісторичність української нації=України, виробленого і затвердженого в світовому інформаційному дискурсі всіма історичними версіями Російської імперії.

Незгасаючі дискусії про сутність національного питання, пошуки національної ідеї / ідентичності, про приналежність України до «розколотих» чи до лімітрофних цивілізацій¹, панування і боротьби на її теренах двох (трьох) ідентичностей, провідними серед яких є західна і східна (А. Єрмоленко²), подальші інтерпретації метафори «двох Україн» («українська, традиційна, проєвропейська» vs «малоросійська, з імперським (радянським) компонентом, виразно антизахідна, а відтак за багатьма ознаками — азійська» — див. Ю. Зерній³) та ін. засвідчують,

¹ Троян С. С. Цивілізаційно-культурні маркери України у вимірі глобалізації // Чорноморський літопис. 2010. Вип. 1. С. 65–69.

² Єрмоленко А. Виступ на круглому столі «Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання» // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. 2007. № 8 (63). Серпень.

³ Зерній Ю. Виступ на круглому столі «Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання» // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. 2007. № 8 (63). Серпень.

власне, що Україна перебуває в найактивнішій фазі націєтворення, яка питомо ускладнюється низкою внутрішніх та зовнішніх викликів.

Одним із них є залученість України до нескінченної дискусії метрополій та колоній про «вигаданість», «штучність», «створеність» української нації, що матеріалізується несподіваними гранями навіть у найбільш широких за дискурсивними практиками працях.

Українська нація та національна ідея народжувалися в контексті історичного протистояння польського націоналізму (спрямованого на національне визволення з імперії Романових) та російського імперіалізму з його уніфікаційними практиками, що мали тримати купи упокорені території та народи, які їх залюднювали. Український націоналізм виник як інтелектуальна відповідь на концепти Речі Посполитої та «*Русского міра*», хоч на регіональному вимірі існували не менш подразливі румунський, чеський, словацький, турецький виклики.

Впродовж Першої світової війни українське питання перестало бути справою вузької когорти інтелектуалів і вийшло на масовий простір. Однак, попервах його постановка була суто прагматичною: у цій буферній зоні, населення якої було розділене поміж ворогуючими імперіями і ще не відчувало себе нацією, а лише населенням / підданими, розміщувався колосальний з огляду на завдання протистояння ворогуючих блоків потенціал — демографічний та ресурсний (зокрема, збіжжя, нафта та вугілля). Доволі сучасна і розгалужена мережа залізниць робила можливим перекидання ресурсів на великі відстані у найбільш стислі строки, а водночас із тим перетворювала українські терени на привабливий ресурсний майданчик.

Саме тому Україна, як геополітична прокладка поміж світовими геополітичними гігантами, втрапила в зону підвищеної турбулентності. Впродовж неповних чотирьох років у ситуації критичного пришвидшення соціально-економічних процесів та воєнних загроз національне питання перейшло з розряду інтелектуальних вправ у площину націє- та державо-будівництва. Розвал Австро-Угорщини спричинив «ефект доміно», стимулювавши націєтворчу енергію низки молодих європейських націй. У Європі нації «народжувалися» в школах, ЗМІ, органах самоуправління та армійських частинах, а на теренах сучасної України (це стосувалося значною мірою і кримськотатарської) — у воєнних тривогах з їхнім викликом «Іншого» в декораціях краху російського імперіалізму.

Вчасна зміна *риторики* в українському питанні забезпечила більшовикам підтримку в середовищі українських повстанських сил і врешті перемогу в протистоянні з білогвардійським політичним проектом за Україну. Якби не загрозлива для червоної Росії геополітична ситуація (а саме: перемир'я між РСФРР, УСРР та Польщею 12 жовтня 1920 р. у Ризі,

де йшлося про визнання незалежності України та Білорусії), УСРР, певне, мала б значно коротшу історію. З огляду на зовнішні загрози Кремль змушений був позиціонувати радянську Україну суверенною державою. Договір між РСФРР та УСРР було укладено 28 грудня 1920 р., а ратифіковано українською стороною у березні 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом рад. Упродовж наступних років український субцентр влади докладав безліч зусиль, аби державний суверенітет відповідав букві Договору, тоді як очільники Росії вважали його формальністю.

Прагнення відстояти максимальну свободу дій українці виявили і під час обговорення та доопрацювання проєкту Декларації та Союзного договору, ухвалених в основному I Всесоюзним з'їздом рад. «З Харкова СРСР бачився не покращеним варіантом Російської імперії, а дійсно новим державним утворенням, у якому гасла про рівноправність і взаємоповагу не будуть порожніми словами», — зазначає Г. Єфіменко⁴. Створення двопалатного парламенту, відхилення сталінського проєкту автономізації та низка пропозицій республіканських наркоматів і відомств, внесених за наполяганням української сторони до проєкту Конституції СРСР, стали чи не найбільшим тогочасним досягненням українського субцентру влади, що діяв, спираючись на підтримку В. Леніна та Л. Троцького. Відстояні позиції забезпечили республіці певний люфт самостійності в низці питань внутрішньої політики, що, власне, й створило феномен радянської України та збагатило скарбницю її досвіду зі здійснення національної політики. Втім, вони ж зрештою перетворили республіку на об'єкт мало не параноїдальної упередженості I. Сталіна стосовно «українського самостійництва»⁵.

Радянська Україна багатьом із закордоння бачилася як повноцінна держава — з власними кордонами, столицею, законодавчими і виконавчими органами влади, державною символікою і Конституцією. У преамбулі Союзного договору урочисто проголошувалися «незалежність і суверенність кожної з договірних сторін»⁶. Та насправді держава-комуна

⁴ Єфіменко Г., Якубова Л. Національні відносини в радянській Україні (1923–1938) // Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 199.

⁵ Вже на 4-й нараді при ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей (червень 1923 р.) I. Сталіну вдалося порушити однотайність українського табору. Невдовзі низка кадрових рокировок (у липні 1923 р. Х. Раковського було призначено послом до Британії, навесні 1924 р. з України було відкликано М. Фрунзе, на початку 1924 р. всерйоз розглядалася можливість усунення з республіки й М. Скрипника) значно послабили позиції Харкова. Призначення першим секретарем КП(б)У Л. Кагановича довершило справу.

⁶ Історія Радянської Конституції в декретах і постановах Радянського уряду. 1917–1936. Київ: Вид-во ЦВК УРСР «Радянське будівництво і право», 1937. С. 152–153.

поневолила Україну. Левова частка української нації опинилася в надцентралізованій державі, яка долала опір, не зупиняючись перед соціо- та геноцидом.

В концепті вимушеного компромісу між Кремлем та Харковом впродовж міжвоєнного періоду відбувалося становлення національної за формою, але радянської за змістом України. Модифіковані гасла української революції були використані більшовиками для встановлення повного політичного й економічного контролю. Унітаристські нахили Кремля виразно стримувалися об'єктивними обставинами: ефективність господарського управління безпосередньо залежала від укоріненості влади, експлуатація республіканських ресурсів без належної уваги до самої республіки посилювала антиколоніальні настрої, ставлячи комуно-більшовицький експеримент під загрозу. Розуміючи, що більшовицької індоктринації та багнетів Червоної армії замало для опанування країною та її населенням, більшовики періодично корегували тактичний курс в українському питанні і ставленні до української квазідержавності.

Саме тому для української нації XX сторіччя перетворилося на час неодноразових змін *вектору націєтворення, носія національної ідеї та її сутнісного наповнення*. Творячи союзну державу, Кремль найперше уніфікував управлінську, партійну та чекістську вертикалі, які були становим хребтом радянського ладу, несівними конструкціями, на які «нанизувалася» решта інститутів та інституцій, що забезпечували реалізацію накреслених завдань. Влучно названа Станіславом Кульчицьким «двоканальною», партійно-радянська державна конструкція, що ховалася за радянським фасадом, впродовж першого радянського десятиріччя спромоглася упослідити політичну ініціативу революційних мас, політичних партій та соціальних груп (зокрема й етноконфесійних груп, які прагнули лишатися поза політичним життям як таким).

Як масове політичне явище антирадянський рух був відсутній і вже неможливий внаслідок системної підривної / розкладницької / дискредитаційної / пропагандистської роботи «двоканальної» держави. Таке становище стало наслідком низки політичних та пропагандистських маневрів, які, з одного боку, ніби надавали українським урядовим органам більше самостійності, але, з іншого, були спрямовані на концентрацію влади в руках Кремля⁷. Перше постреволуційне п'ятиріччя

⁷ Невипадково вже на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 2 листопада 1920 р. Л. Троцький, пропонуючи змінити політику врядування Україною, зазначав, що «в господарському сенсі Україна все ще являє собою анархію, прикриту бюрократичним централізмом Москви» (цит. за: Єфіменко Г. УСРР: геополітичний експеримент в ідеологічній обгортці // Випробовуючи долю, гартуючи волю. Україна й українці в

у відносинах між Кремлем та Харковом на всіх напрямках взаємодії перетворилося на своєрідне «перетягування канату», де Кремлю йшлося про створення *видимості* самостійності українського субцентру влади, а керівництву УСРР — про самостійність. Кожна поступка Кремля вартувала неймовірних зусиль. І за кожную з таких «перемог» українцям згодом довелося сплатити красну ціну.

Кожна ідентичність — результат / продукт певного історичного процесу. Її «деформованість» є не лише наслідком зовнішніх впливів, а й наслідком самоіндоктринації. Інакше не можна пояснити перехід мешканців вільного світу на тоталітарну парадигмальну рамку — їх, на відміну від народжених у (пост)тоталітарному світі, жодна влада не примушу(вала)є до прийняття тієї чи тієї системи уявлень про світ. Уявлення про те, що ідентичність можна «вилікувати», є питомим спрощенням. Це багатократно засвідчено масштабованим тоталітарним розворотом низки сучасних суспільств світу, зокрема й тих, що, здавалося б, є інтегральною частиною Європейської Співдружності. Ретрансляція (квазі)радянських / рашистських смислових кліше певними політичними дієвцями навіть із тих країн, які ніколи не були учасниками / жертвами комунобільшовицького експерименту, маніфестує колосальний рівень загроз, які генерує не деконструйований токсичний радянський спадок.

Саме тому поетапне дослідження алгоритмів та інструментів радянської нині набуває особливої значущості, адже повертає знання: радянське не завжди було центральним конструктивним фокусом масової свідомості, воно пройшло тривалу еволюцію від екстремістського терміну до універсального ідентичнісного маркеру.

Перше радянське п'ятиріччя було часом малопродуктивного, примусового і пропагандистського (за каналами розповсюдження) накидання більшовицької світоглядної рамки. Пропаганда світоглядної картини чисельно мізерної політичної сили зустрічала безліч перепон на своєму шляху (зокрема, мовну) і наражалася на активну протидію анти-більшовицьких політичних сил та традиційних середовищ. Значною мірою нездатністю опанувати масовою думкою обумовлювався провал першого комуністичного штурму. Усвідомлення нагальності виправлення ситуації спонукало більшовиків до використання інерції і потенціалу національно-визвольних рухів для советизації=більшовизації населення і зрощування соціальної бази більшовизму.

Радянська була синонімічна більшовизації, а коренізація ввижалася лише свого роду драйвером накидання матриці петроградсько-московського більшовизму провінціям, що так неприпустимо далеко

зайшли в своїх суспільно-політичних (зокрема й у досвіді державо- і націєтворення) та етнокультурних експериментах упродовж революційних 1917–1921 рр.

Епопея розбудови вищих органів влади і управління УСРР перетворилася на поетапне згортання, а згодом — ліквідацію широкої автономії і самодіяльності місцевих управлінців. Якщо в ратифікованому V Всеукраїнським з'їздом рад (25 лютого – 3 березня 1921 р.) союзному договорі йшлося про рівноправність республік, на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) Кремль в особі І. Сталіна намагався нав'язати формат автономізації відносин радянських республік, то наприкінці 1930-х років анексовані західноукраїнські території, Бессарабія та Північна Буковина були інтегровані за відмашкою Кремля, що засвідчило цілковиту формалізацію української радянської державності.

В повсякчасній боротьбі з примарним «українським самостійництвом» упродовж кінця 1920-х – 1930-х років сталінізм оформився в тоталітаризм чи не класичного зразка. Одним з найбільш наочних і передбачуваних наслідків трансформацій цих часів стало повсякчасне виснаження політичного, інтелектуального та демографічного потенціалу республіки, яка повсякчас балансувала на межі: змушена бути «вітриною» радянської коренізації / українізації, взірцем для наслідування українства закордоння, вона водночас повсякчас боролася за банальне виживання на теренах свого етнічного ареалу. Досягнення більшовизму в упослідженні державотворчого потенціалу та державотворчих амбіцій українства не доводиться применшувати. Соціальна війна, перенесена більшовизмом у товщу української нації і переведена в хронічний стан, перетворилася на системотворчий чинник новітньої історії українців, змушуючи боротися не лише за себе, а і з собою.

Як цілком слушно зауважує Станіслав Кульчицький, «прикриваючись фразеологією “Маніфесту Комуністичної партії” (1848 р.) і використовуючи висунуту К. Марксом ідею “диктатури пролетаріату” (1852 р.), В. Ленін у 1918–1920 рр. розпочав, а І. Сталін у 1929–1932 рр. завершив експропріацію суспільства державою, держави — партією, а партії — її вождями»⁸. В лютому 1929 р. генсек заявив: «Відмиранню держави в нашій країні передуює період вищого розвитку державної влади (диктатури пролетаріату), яка є найпотужнішою і наймогутнішою владою з усіх державних влад, що існували досі»⁹.

⁸ Кульчицький С. Радянська модернізація УСРР: мета, інструменти досягнення, наслідки // Україна й українці в постімперську добу (1917–1939). Київ: Академперіодика, 2021. С. 338.

⁹ ЦК РКП(б)–ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 1: 1918–1933 гг. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. С. 614.

Насправді йшлося про лінгвістичні конструкти тоталітарної «дерев'яної мови», що приховували симулякри державності і суспільства. «Радянськість» в тоталітарній системі координат комуністичного з часом перетворилася на універсальний маркер-обманку, що означав лише одне — людина, яка позначалася міткою «радянська» (що в тогочасній риторичній доповіді дорівнювало «високому званню»), здала тест на лояльність комуністичного у тій чи тій його хронологічній версії, довела свою відданість більшовицькій доктрині і засвідчила відданість справі втілення утопічного проєкту перемоги лєнінізму у світовому масштабі. Всі решта людей і політичних сил / громадянських рухів, в які вони об'єднувалися (така можливість ще зберігалася упродовж 1917–1923 рр.) називалися «антирадянськими» = (націонал)буржуазними = самостійницькими = контрреволюційними = ворожими будованій з Кремля новій тоталітарній системі.

Упродовж 1917–1923 рр. політична боротьба між комуністичним (пізніше маркованим як «соціалістичний»), місцевими лівими (маркованими терміном «радянський»), консервативними, реставраційними та автентичними національними (такими як кримськотатарський) проєктами постімперського майбутнього відбувалася в гарячій (військовій) формі, яку в радянській історіографії позначили міфом-терміном «громадянська війна в Росії / СРСР». Насправді йшлося про національно-визвольні змагання, зокрема й у формі антиколоніальної війни, що завершилися поразкою не так внаслідок слабкості національно-визвольних рухів, як соціально-демографічного виснаження України та Криму (як регіонів тривалих військових дій) та глухоти міжнародного співтовариства до історичної долі українства та кримських татар.

Мовчазна згода провідних держав поствоєнного світу на розділ українських етнічних терен та окупацію частини з них Червоною армією запустила процес кривавої тоталітаризації окупованих територій, що відбувався на тлі селянських повстань і соціально-економічної катастрофи 1921–1923 рр. Власне, соціальна та гуманітарна катастрофи стали вирішальним фактором, що зумовив спад національно-визвольного руху як в УСРР, так і в Криму. Про жодну «переможну ходу Великого Жовтня», що стала вузловим міфом радянської історіографії, не йшлося. Не йшлося про переможну ходу комуністичного міфу, йшлося про провал першого комуністичного штурму (так званий «військовий комунізм»), йшлося про здатність робити висновки та про ухвалення тактики і стратегії відстроєного комуністичного штурму із ретельною підготовкою його в соціально-економічній, суспільно-політичній та етнокультурній царинах.

Кремль зробив ставку на укорінення більшовицької ідеології та комуністичних тоталітарних практик через трансформацію та

гібридизацію антиколоніальної риторики і практики. Стратегія, що згодом отримала усталену назву «коренізація», спромоглася переорієнтувати національно-визвольний пафос українства, корінних народів та національних меншин на вибудовування радянських проєктів із розмовними національними мовами. Так Кремль не лише збив потенціал хвилі національно-визвольних рухів на постімперських просторах Росії Романових, не лише здобув підтримку молодих національних еліт у протистоянні неоімперській Білій Росії, а й створив ілюзію країни, здатної вирішити національне питання та подолати наслідки колоніального гноблення в середовищі колишніх іногородців та «неісторичних» (тобто, недержавних) націй колишньої Російської імперії.

Для Кремля коренізація була добре продуманою профанацією. Для республіканських еліт — шляхом модернізації власних націй через радянські проєкти. Зрештою цей сутнісний конфлікт цілепокладань призвів до майже повного винищення останніх.

Наративна заміна міфології імперської експансії на міфологію експорту революції (завдання перемоги пролетаріату в світовому масштабі) стало методологічною рамкою розбудови нового метанаративу, в якому знов підкорені території разом із населенням / націями, які на них мешкали, включалися в смислову конструкцію «будівництва нового ладу» (радянського) та розширення ареалу світової пролетарської революції, яка ніби діяла у формі держави-комуни.

Поневолення і знищення протиборчих сил, зокрема й національно-визвольних, що при цьому відбувалося, переобрамлювалося в химеру «переможної ходи Великого Жовтня»; знищення альтернативних (вироблених упродовж 1917–1923 рр.) форм державотворення (політичних проєктів) — на історично прогресивну перемогу пролетаріату, керованого його політичним авангардом — партією більшовиків; а насадження червоної тоталітарної системи — розбудовою історично нової (і то — такої, що подавалася як прогресистський проєкт безальтернативного майбутнього всього прогресивного людства) форми державності, що знаменувала перехід людства в комуністичну — отже, бездержавну форму існування.

На цих постулатах розбудовувалася величезна конструкція альтернативного (комунобільшовицького) світогляду, що розпочав у 1917–1923 рр., чутливо дослухаючись на етапі 1921–1923 рр. до моці протиборчих ідеологічних конструктів та сил, які ними оперували, дискурсивне «перекодування» реальності. З цілком зрозумілих причин запровадження інформаційної та політичної монополії стало основним важелем дискурсивної переорієнтації населення, дієвість якої закріплювалася і посилювалася методами фізичного терору. Головний

удар у цей час припав на (прото)національні еліти, що дозволило вже на першому етапі так званого «радянського будівництва» зупинити альтернативні комунобільшовицькому національні, зокрема й демократичні та реставраційні за своїм наповненням, політичні проєкти, проголосивши їх націонал-буржуазними чи імперськими.

Головна мета вождів РКП(б) / ВКП(б) — стабілізація перехідного державного гібриду в умовах спаду європейської революційної ситуації з метою підготовки другого комуністичного штурму — була досягнута. Обрядивши диктатуру більшовицьких вождів у шати «диктатури пролетаріату», що від розбудови держави-комуни перейшла до розбудови «національних» за формою радянських держав, ВКП(б) відмовилася від широкомасштабної «революційної» експансії (або ж «війни повсталого пролетаріату») на користь розбудови «національних» радянських країн-фортець.

Гасло національного визволення під керівництвом «революційного пролетаріату» стало універсальною відмичкою налаштувань не лише національних еліт колишніх російських колоній, а й світового національно-визвольного руху. Прагнення очолити всесвітній анти-колоніальний рух після сходу нанівець революційної ситуації 1917–1923 рр. в Європі Кремль ніколи не приховував, навпаки, перетворив на один з найбільш дієвих своїх геополітичних інструментів.

На жаль, названа більшовицька політтехнологія зберігає свій руйнівний і деформуючий потенціал досі. Понад те, вона залишається глобальною.

З огляду на те, що радянський ресентимент продовжує чинити потужний вплив на українське суспільство, варто рекомендувати науково-дослідним установам активізувати роботу з дослідження механізмів масової ідеологічної та ментальної переорієнтації суспільства та методів її досягнення. Безліч архаїчних складових історичної пам'яті, міфів та стереотипів відтворюють суто радянський спосіб мислення, ставлення до влади та оточуючої реальності, уповільнюючи темпи формування і впливаючи на якісні показники громадянського суспільства. Не дослідивши глибинну суть процесів ментального транзиту постімперського суспільства, складно передбачити перспективи пострадянського транзиту в сучасній Україні. Власне, невиправдано довге затягування останнього, постійні рецидиви загострення «радянської хвороби», сплески руйнівної активності лівих партій та доволі висока їхня популярність у середовищі українського електорату, очевидне піднесення червоного реваншизму та популізму в світі створюють соціальний запит на глибоке дослідження практик масового ментального програмування, що стануть основою вироблення відповідних науково обґрунтованих антидотів.

Зважаючи на складність сучасної геополітичної ситуації та інструментарій пропагандистських практик, які застосовує Росія, слід готуватися до чергового загострення антиукраїнської ідеологічної й інформаційної війни. За таких обставин реконцептуалізація історії більшовицького перевороту та його впливу на перебіг українських національно-визвольних змагань, методів та інструментів переорієнтації масової свідомості надасть сучасний інструментарій для протистояння ідеологічній експансії Кремля.

Варто відзначити дієвість застосування з просвітницькою метою та важливість донесення доробку науково-дослідного колективу до світової громадськості, у зв'язку із чим не втрачає своєї актуальності перекладання праць науковців на світові мови.

На часі створення та повноцінне фінансування спеціальної інституції для перекладу та видання найбільш актуальних праць англійською, німецькою та російською мовами.

Summary

Yakubova, Larysa; Yurkova, Oksana; Bykova, Tetyana.

A 'Sovits'ka–radians'ka–soviets'ka' Person: Deconstructing Soviet and Colonial Narratives: Analytical Note / Ed. by Larysa Yakubova. Text data. Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 2025. 50 p. Data size 1,03 Mb.

URL: <http://resource.history.org.ua/book/en/0019021>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book32-0019021>

The analytical note reveals the causes, essence and specifics of the emergence, formation, transformation and establishment of the phenomenological construct of a 'Sovits'ka–radians'ka–soviets'ka' person during the period of military-revolutionary struggles and in the context of the establishment of Soviet power in Ukraine. It analyses the reasons and instruments of narrative recoding and the creation of a semantic framework for Soviet construction as a way of resolving the Ukrainian question. It identifies the instruments of discursive distortion of reality and the imposition of a new worldview framework among the generation of witnesses and direct participants in the national liberation struggle in Ukraine and Crimea.

Recommendations are provided on the deconstruction of Soviet and colonial narratives, and the use of the terms 'Sovits'ka–radians'ka–soviets'ka' person in the educational space and the system of public administration in order to optimize the policy of decommunization.

References

Gudkov, L. (2021). *Vozvratnii totalitarizmu V 2-kh t.* Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie. [in Russian].

Holovko, V. V., Yakubova, L. D. (2021) *Ukraina i vyklyky posttotalitarnoho tranzytu (1990–2019) / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy.* Kyiv: Akademperiodyka. 592 s., 48 s. il. (Ukraina. Narysy istorii) [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2013) *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli.* Kn. 1. Kyiv: Tempora. 504 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2013) *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli.* Kn. 2. Kyiv: Tempora. 628 s. [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. (2013) *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli.* Kn. 3. Kyiv: Tempora. 388 s. [in Ukrainian].

Yakubova, L. (2019) *Yevraziiskyi rozlam. Ukraina v dobu hibrydnykh vyklykiv.* K.: TOV Vydavnytstvo «Klio». 392 s. [in Ukrainian].

Yefimenko, H. H., Kulchytskyi, S. V., Pyrih, R. Ya., Skalskyi, V. V., Yakubova, L. D. (2021) *Ukraina y ukraintsi v postimpersku dobu (1917–1939) / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy.* Kyiv: Akademperiodyka. 620 s., 124 s. il. (Ukraina. Narysy istorii) [in Ukrainian].

Yurkova, O. «Rekvizytsiia po-bil'shovyts'ky», abo iak pansion hrafyni Levashovoi stav vlasnistiu Ukrains'koi akademii nauk. *Visnyk NAN Ukrainy.* 2019. 9: 19–34 [in Ukrainian].

Yurkova, O. *Daty zasnuvannia Ukrains'koi akademii nauk: iaka pravyl'na? Istorych-na pravda.* 14.11.2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/14/153274/> [in Ukrainian].

Електронне наукове видання

ЯКУБОВА Лариса Дмитрівна

ЮРКОВА Оксана Віталіївна

БИКОВА Тетяна Борисівна

«СОВІТСЬКА—РАДЯНСЬКА—СОВЕЦЬКА» ЛЮДИНА:
ДЕКОНСТРУКЦІЯ РАДЯНСЬКИХ ТА КОЛОНІАЛЬНИХ НАРАТИВІВ
АНАЛІТИЧНА ЗАПИСКА

Комп'ютерна верстка — Оксана Юркова

Ознайомитися з новинами й іншими виданнями можна
на сайті та facebook-сторінці
Інституту історії України Національної академії наук України:
<http://history.org.ua>
<https://www.facebook.com/history.org.ua>

Підписано до друку 09.12.2025. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 4,06. Обл.-вид. арк. 2,73.

Поліграфічна д-ція Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

Якубова Л., Юркова О., Бикова Т.

«Совітська—радянська—совєцька» людина: деконструкція радянських та колоніальних наративів: аналітична записка / Відп. ред. Л. Якубова. Текст. дані. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2025. 50 с. Об'єм даних 1,03 Mb.

URL: <http://resource.history.org.ua/item/0019021>

DOI: <https://doi.org/10.15407/book32-0019021>

В аналітичній записці розкрито причини, сутність та специфіку появи, становлення, трансформації та затвердження феноменологічного конструкту «совітська—радянська—совєцька» людина» на етапі воєнно-революційних змагань та в умовах затвердження совєтської влади в Україні. Проаналізовано причини та інструменти наративного перекодування і створення смислової рамки радянського будівництва як шляху вирішення українського питання. Визначені інструменти дискурсивного викривлення реальності та насадження нової світоглядної рамки в середовищі покоління свідків та безпосередніх учасників національно-визвольних змагань на українських теренах та в Криму.

Надані рекомендації щодо деконструкції радянських і колоніальних наративів, оперування термінами «совітська—радянська—совєцька» людина» у освітньому просторі та системі державного управління з метою оптимізації політики декомунізації.

УДК 94(470+571:477) «1917/1923»